72 کتێبی گیرفان

د. مەجید حەمید عارف

ئەنترۆپۆلۆجیای پزیشکی

وەرگێڕانی: غازی عاصی محەمەد

ناوی کتێب: ئەنترۆپۆلۆجیای پزیشکی
نووسینی: د. مەجید حەمید عارف
وەرگێڕانی : غازی عاصی محەمەد
بابەت: لێکۆڵینەوە
بەڕێوەبەری هونەری: شێروان تۆفیق
مۆنتاژی کۆمپیوتەر: سەیران عەبدولرەحمان
هەڵەچنی: سازان قادر
بەرگ: قادر میرخان
سەرپەرشتیاری چاپ: فەرهاد رەفیق
تیراژ: ١٠٠٠ دانە
ژمارەی سپاردن: ١٢٠ ی ٢٠٠٥
دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم
چاپی : یەکەم ساڵی ٢٠٠٥
کوردستان ـسلێمانی
www.sardam.info

د . مەجید حەمید عارف

ئەنترۆپۆلۆجیای پزیشکی

وەرگێڕانی

غازی عاصی محەمەد

سلێمانی ٢٠٠٥

زنجیرەی کتێبی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم
کتێبی گیرفانی ژمارە (٧٢)

سەرپەرشتیاری گشتیی زنجیرە
ئازاد بەرزنجی

پزیشکی میللی لە نێوان کەلتوورو ئەتنۆلۆجیدا

پێشەکی:

پراکتیکە زانستیەکانی مرۆڤناسی لە بواری پزیشکیدا لە سەرەتای چلەکانی سەدەی ڕابردووەوە، ئەتنۆلۆجیای پزیشکی وەکو لقێک لە مرۆناسیی گشتی ناسرا، وایدەخواست کۆمەڵگە پەرە بەو زانیاریانە بدات کە لای خەڵك کەڵەکە بوونە، سەبارەت بە هۆکارەکانی نەخۆشی، باری ژیان‌و شێوازی خۆپاراستن لە نەخۆشی[1]، ئەویش لە میانەی توێژینەوەی سەرجەمگیری لە دیاردەی کۆمەڵایەتی‌و کەلتووری وابەستە بە نەخۆشی‌و ساخلەمیەوە[2].

لەم ساڵانەی دواییدا چالاکی تۆژمرەوەکان گورێکی زیاتری بەخۆ دا، ئەو دەمەی مرۆناسەکان لەگەڵ پزیشکەکاندا سەبارەت بە پزیشکیی کۆمەڵگە لە دەمەتەقێدا بوون‌و لە لێکچەری خوێندنگە پزیشکیەکاندا بەشداربوون، بەڵکو لە کۆمەڵگە

دواکەوتووەکاندا لە بواری خزمەتگوزاری تەندروستی گشـــتیدا کاریـــان کـــردووە، لـــە دروســـتکردنی نەخۆشـخانەو چالاکییە کۆمەڵایـەتیو ژیارییەکانـدا (flow of life)، لـە ڤاوشـەکاندا، توێژینـەوەیان ئـەنجام داوەو بەشـداری چـاوپێکەوتنی ئـەو نەخۆشـانەیان کردووە کە ئەچنە ژووری نەشتەرگەرییەوە (Plastic Surgery)، پیـادەکردنی چارەسـەری دەروونـی لـەنێو کۆمەڵگە سادەو تەقلیدییەکاندا پاڵنەرێك بوو بۆ ئەو دامـــەزراوە پزیشـــکیو چارەســـەر ســـازانە، چـــونکە چـاودێری زیـاترو هەوڵـدان لـە بـواری توێژینـەوەی ساڵانەی زانایانی مرۆناسیو کۆمەڵ، وەکو دەلالـەتێك بـۆ پەیوەنـدیی کـارای نێـوان کۆمەڵناسـیو بـواری پزیشـکی لـە بەرژەوەنـدی مرۆڤـدا بەردەوامییـەکی ڕاستەقینەی هەبوو[٣].

ئەنترۆپۆلۆجیای پزیشکی بریتییە لە توێژینـەوەی نەخۆشیو بیروباوەڕی پزیشکیو چارەسەری خۆمـاڵی لە ڕێڕەوی پێکهاتەی کۆمەڵایەتیدا[٤]، لە هەمان کاتدا ئـەم زانسـتە پەیوەنـدی بـە فاکتـەرە کۆمەڵایـەتیو کەلتووریەکانـــەوە هەیـــەو بـــە تەندروســـتیو نەخۆشییەوە پابەندە[٥].

بەرفراوانتر بڵێین: ئەنترۆپۆلۆجیا یان مرۆناسی پزیشکی لە گەڵێ بابەت ئەدوێ وەکو پەیوەندی نەریتە باوەکان، تووشبوون بە نەخۆشی، پەیوەندی پیشە بە نەخۆشییەوە، دابەشبوونی ڕۆشنبیریو کۆمەڵایەتی نەخۆشییەکان لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگە، پەیوەندی ئاستی ئابووری بە جۆری خۆراکەوە، کاریگەریی ڕۆشنبیری لە لێکدانەوەی نەخۆشییەکانو هەندێ بابەتی تر ئەکۆڵێتەوە[٦].

هەندێ لە مرۆناسەکان بەشێکی گەورەی تۆژینەوەکانیان بۆ شێوازە ساکارو سەرەتاییەکانی پزیشکی مرۆیی بە هەردوو لایەنی خۆپاراستنو چارەسەرکردنەوە، تەرخان کردووە. ئەو هەوڵانە ناوەڕۆکی ئەفسووناویو ئەو ڕێوڕەسمە پزیشکیانە ئەخەنە ڕوو، کە مرۆڤایەتی لە شێوەی کەلتووری تەقلیدیو شێوە کۆمەڵایەتییەکاندا پشتی پێبەستووە[٧]. سەرەڕای گەڕان بە دوای تیۆرەکانی نەخۆشی کە کۆمەڵگەو کەلتوورە جیاوازەکان، لەگەڵ تۆژینەوە وابەستەکان بە کەلتوورو نەریتە کۆمەڵایەتییەکانەوە، بە بەراورد لەگەڵ نەخۆشییە دەروونیو زەینیو جەستەییەکان، بە تایبەتی لە هەلومەرجی گۆڕانی خێرای کۆمەڵایەتیدا کاریان

پێکردووه[٨]. مرۆناسی لە کاریگەریی کۆمەڵگەی مەدەنیو گەشەکردنو تازەگەری لەسەر واقعی تەندروستیی گەلانو کۆمەڵە هەمەجۆرەکان دەکۆڵێتەوە، بە تایبەتی ئەو گۆڕانکارییانەی بەسەر کۆمەڵو کۆمەڵگەی تەقلیدیدا هاتوون.

ئەم زانستە تەنها بە پێشکەوتنە پیشەسازیو تەکنیکییەکانەوە، لە بوارەکانی پیشەی دەستیو کاری کشتوکاڵییەوە ناوەستێ، بەڵکو هەموو ئەو دەردو کێشەو کاریگەرییانەش ئەگرێتەخۆ کە پێویستییان بە دەستی هاریکاری، خزمە تگوزاری پزیشکی، تەندروستی، خۆپاراستنو چارەسەرکردنی نەخۆشییەکان بە شێوەیەکی گشتیو نەخۆشییە دەروونیو زەینییەکان بە تایبەتی هەیە. گرنگیی ڕۆڵی مرۆناسەکان لە چالاکییەکانیاندا لەو دیدەوە سەرچاوەی گرتووە کە زانایان لە ڕووی تیۆریو پراکتیکەوە، لە توێژینەوەی مرۆیی (لە ڕووی کۆمەڵو ڕۆشنبیریو دەروونییەوە) پشتیان پێبەستووە، کاتێ باسی تەندروستی ئەکەن مەبەستیان لایەنە ئۆرگانیو تێستە لابورییەکان نییە، کە پەیوەندییەکی نزیکی بە پسپۆڕی پزیشکەکانی چارەسەرکردنو ئەو بایۆلۆژییانەوە

هەیە کە لەگەڵ کێشە میکرۆبییەکاندا کارئەکەن، کە ئەبێتە هۆی نەخۆشی. بەڵکو مرۆناسەکان هەوڵەکانیان لەسەر باری کۆمەڵایەتی، کەلتووری، دەروونی، تەندروستیو نەخۆشی چڕکردۆتەوە، کە پشت ئەستوورە بەو توخمو کردارو پەیوەندیانە کە لە بواری تەندروستیدا بۆ تۆژینەوە ئەنترۆپۆلۆجییەکان ئەشێ، ئەبێ ئەوەش بڵێین مرۆناسەکان زیاتر کەسانی پسپۆڕی هۆشیاریی کۆمەڵایەتین، ئەوان درك بە پەیوەندی نێوان دابو نەریتو چەمکە تەقلیدیو ئەو ژینگەیە دەکەن، کە کاریگەریی لەسەر ساخلەمیو تەندروستی هەیەو پەکی دەخات، واتە لە وردو درشتی ئەو کارتێکردنە تەندروستیانە دەکۆڵنەوە، کە لە ئەنجامی بەریەککەوتنی ئامێرە تەکنۆلۆژییە نوێیەکانو پاشکۆکانی لەگەڵ کۆمەڵە بەشەرییەکاندا سەریانهەڵداوەو دروستبوون..

بەشی یەکەم

مرۆناسیو ساخلەمی دەروونی

تەندروستی دەروونی، چەمکێکە بۆ باری ئەو کەسێتییەی کە ڕەنگە توانای وەرگرتنی ئەو هەڵوێستە کەلتووری، کۆمەلایەتی یان دەروونیانەی هەبێ کە بەرەنگاری دەبێتەوە. هەر پەشێوییەك تووشی بێت بە هەڵچوونی دەروونیو ئەقڵی گوزارشتی لێدەکات، کە ڕەزامەندی خەڵكو دەوروبەری لە دەست دەدات.

ئەم پەشێوییە واتە نەخۆشی دەروونیو ئەقڵی نەبێتە هۆی هەڵچوونی سەرتاسەری لە ڕەفتاری مرۆڤ کە لە باری هەڵچوون، بیرکردنەوە، ڕەفتاری کۆمەڵایەتی، وەزیفە فیزیکیو جەستەییەکانی لە یەك کاتدا کۆبوونەتەوە.

ئەگەر لایەنەکانی سۆزداریو ویژدانیی تووشی پەشێوی بوو، ئەوا بەو حاڵەتە دەڵێن هەڵچوونی دەمارگیری[٩]، وەکو حاڵەتی ڕاڕایی، هستریا، فۆبیاو دڵتەنگی ئەگەر سەرچاوەی پەشێوییەکە تێکچوونی باری فیکرکردنەوە بوو ئەوا پێیدەڵێن نەخۆشی زەینی[١٠].

کە بە شێوەی جیاواز بە دیار دەکەوێ وەکو نەخۆشی شیزۆفرینیا، ورێنەو پارانۆیا.

لادانە سایکۆپاتییەکان[11]، کە گوناه و تاوانی لێدەکەوێتەوە، بە هۆی پەشێوی ڕەوشتی کۆمەڵایەتییەوەیە. نەخۆشییە سایکۆماتییەکانیش[12] نیشانەن بۆ پەشێوی دەروونیو کاریگەریی لەسەر ئەرکە فیزیکیو جەستەییەکانی مرۆڤ هەیە. لەو نەخۆشییانەش، بەرزبوونەوەی فشاری خوێن، تەنگەنەفەسی Dyspnea و برینی گەدە، هەر جۆرێك لە جۆرەکانی پەشێوی، ئەوا وەزیفەکانی تریش تووشی پەشێوی دەکات، بۆ نموونە پەشێوی لە باری ڕاڕاییدا ئەوا کاریگەریی لەسەر لایەنە ویژدانیو جەستەییو ڕەوشتیو زەینییەکان دەبێ..

هەرچەند سەرچاوەی پەشێوییەکە ویژدان خۆیەتی، نەخۆشییە دەروونییەکان گۆبینێکن بۆ کێشە کەلتووریو کۆمەڵایەتیو زەینییەکانی تر، کە کۆمەڵگە پێشکەوتووە پیشەسازییەکانو کۆمەڵە تەقلیدییەکان وەکو یەك تووشی دەبن[13]. لە کاتێکدا ئەنترۆپۆلۆجییە دەروونناسەکان، جەخت لەسەر نەخۆشییە دەروونیەکان دەکەنەوە لەو کۆمەڵگایانەی تۆژینەوەیان لەسەر کراوە، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ

لـەو پەشـێوییانە بـۆ نەخۆشـییە سـایکۆماتییەکان (Sychomathy) [١٤]، دەگێڕنەوە کە کەمتر لـە کۆمەڵگـە سەرەتاییەکاندا بەدەردەکەون.

پەشـێوییە دەروونیـەکان بـە هـۆی بەرکەوتـەی فاکتـــەرە ژینگـــەیی‌و کـــەلتووری‌و فیزیکـــی‌و کۆمەڵایەتییەکانـــەوە، بـــە تـــاك یـــان بـــە کۆمـــەڵ ڕوودەدەن.

هەر لەم پێودانگە میتۆدییەوە، مرۆناسـەکان لـەو نەخۆشییە دەروونیانەی کـە خۆیـان بایـەخیان پێـدا، کۆڵینەوە ئەوانیش بابەتەکانی نەخۆشی‌و ساخلەمی بوون. کە لە تۆژینەوە مرۆناسییەکاندا لێی دواین.

ئـــەوان لایەنـــە ئۆرگـــانی‌و فیزیکـــی‌و بەکتیرییـەکانیان (کـە جێـی گرنگیـدانی پسپۆڕەکانی تـرە) مەبەسـت نییـە، بـەڵکو چاویان لـڕیومتـە سـەر ڕووە کۆمەڵایەتیەکـــەی‌و لایەنـــە کەلتورییـــە دەروونیەکەی نەخۆشی‌و ساخلەمی وەکو تەندروستی دەروونـــی‌و پەشـــێوییە کەســـێتییەکان. زۆر نەڕۆیشتووین ئەگـەر بڵـێین، مرۆناسـەکان پسـپۆڕی هۆشـــیاریی کۆمەڵایـــەتین بـــۆ وردەکارییـــەکانی کاریگـەریی تەندروسـتی کـە دەرهاویشـتەی دیـاردەی کارلێکی گرووپە بەشەرییەکانە، لەگەڵ تەکنۆلۆجیای

نوێــداو لــە کایــەی پێشکەشــکردنی هاریکــاری خزمــەتگوزاری پزیشکیو ساخلەمی -خۆپاراستنو چارەسەر- دایە، بە شێوەیەکی گشتی، و نەخۆشییە زەینیو دەروونیەکان بە شێوەیەکی تایبەتی.

ئــەم پەیوەندییــەی نێوان کــەلتوورو کەسێتیو پەیوەنــدیی نێــوان تەندروســتیو نەخۆشــییە دەروونیــەکان بــەرەو ڕووی تۆژینــەوەی توخمــەکانو ئەو فاکتەرانەی کە سەقامگیریی کەسێتی ئەخەنە بەرچاو، دەگرێنەوە، هەروەکو بووە هۆی لەدەستدانی سووربوونو ڕاستگۆیی، هەروەها مرۆناسەکان کەوتنە گەڕان بە دوای پەیوەندی نێوان کەلتوور، بە هەموو پێکهاتەو فاکتەرە ئۆرگانییەکانی لەگەڵ ئامادەگیو کارلێکی لەگەڵ توخمەکانی تریشدا. پەیوەندی هەریەك لەمانە بە نەخۆشی دەروونیەوە، هەرچۆن فاکتەری کەلتووریو ڕۆڵی ئەم فاکتەرە وەکو بابەتێکی بنەڕەتی لە لابردنو جێگیرکردنیدا بۆ بۆچوونو تۆژینەوەی زاناکانی ئەم بوارە، چاوی لێکرا.

کەلتوورو نەخۆشیی دەروونی

زانا لینتۆن بۆ پێناسەی کەلتوور ئەڵێ: کولتور بریتییە لە تێکڕای گشتیی جۆرەکانی ڕەوشتی بەدەستهێنراوو ئاراستەو بەهاو ئەو پێودانگانەی کە تاکەکانی کۆمەڵگەیەکی دیاریکراو بەشداری تیا دەکەن‌و دەستاودەستی دەیگوێزنەوە[١٥]. لێرەوە بەدیاردەکەوێ کە جۆرەکانی ڕەوشتی کۆمەڵایەتی کە تاك فێری دەبێ لە چوارچێوەی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانەوە وەریدەگرێ، لەبەر ئیشکی کۆمەڵە بەهاو پێودانگێك ئەم جۆرە شێوازانە دیاریدەکرێن، کە شێوازی ژیانی کۆمەڵ ئاراستە دەکات.

گومانی تێدا نییە جۆری ئەو کەلتوورەی کە خاتوو (رۆث بندکن) جەختی لەسەر دەکات، کاردانەوەی کارتێکەری لەسەر پێکهاتەی سیمای کەسێتی هەیە، ئەو کەلتوورەی کەسێتی ئەشێوێنێ‌و جێلەقی دەکات‌و گۆڕانکاری لە ناواخنی کەسێتی، لە ئەنجامی تێکەڵبوونی مرۆڤ بە یەکترییەوە، دەکات، لە کاتی ڕاهاتنی لەگەڵ ئەو کەلتوورەی تێیدا دەژی.

کەسێتی وەکو سایکۆلۆژیای کلینیکی باسی لێوەدەکات هەرکاتێ تووشی پەشێوی یان ڕاڕایی دەبێ، نەخۆش دەکەوێو لەبەریەك هەڵدەوەشێ، لەبەر نەبوونی خۆگونجاندن لەگەڵ کەلتووردا، ئەمەش دەبێتە هۆی شێواندنی هاوسەنگی لەژێر فورسایی جۆرەکانی کەلتوور کە دەنگدانەوەی لەسەر کەسێتیو شوێنەوارو لەسەر جوولە پێکهاتەی کەسێتی هەیەو دواتر لەسەر باری کۆمەڵایەتی فراوانتر کاریگەری دەبێ[١٦]. کاریگەری کەلتوور لەسەر کەسێتی ئەوانەی ملکەچینو لەگەڵیدا کارلێك دەکەن، بەرەو ڕووی نەخۆشییە دەروونییەکانیان دەکاتەوە، لێکۆڵینەوەو تۆژینەوە مرۆناسییە دەروونییەکان پەردەیان لەسەر سرووشتو بەهاو دابونەرتیەکان لە خولقاندنی حاڵەتی گرژبوونو پەرکەمو ڕاڕایی دەروونی لەنێو تاكو کۆمەڵدا، بە شێوەیەك لە شێوەکان، هەڵدایەوە[١٧]. هەروەکو پێشکەوتنە کەلتوورییەکانو پرۆسە هاوچەرخەکانو بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیاو زۆرانبازیی لەگەڵ دابونەریتە کۆمەڵایەتییەکان، بە تایبەتی کۆمەڵگەی تەقلیدی، لەگەڵ ئەو دەرەنجامانەی شارستانییەتی نوێ لە بوارە جیاجیاکاندا ڕەنێوی هێناوە، نەخۆشی دەخەنەوە.

هیچ گۆڕانكارییەك بەدی نایەت تاكو كاریگەری سلبی لەسەر ژیانی تاك و كۆمەڵ دانەنێت، وەكو نەگونجان و ناسەقامگیری لەگەڵ چالاكی ژیانی ڕۆژانەدا، لە بۆچوون و هەڵوێستەكان، كە جۆرێك لە گرژبوون و پەشێوی، لە ئەنجامی ناكۆكی لە ڕەفتاری ناسایی خەڵك لە هەمبەر بارودۆخە نوێیەكان سەرهەڵدەدا. یان لە ئەنجامی دەركەوتنی هەڵوێست و وەزعی نوێ كە تاكەكان یان كۆمەڵەكان ناتوانن شێوازی گونجاو بۆ بەرەنگاری ئەو وەزعە نوێیە بەدەستبێنن، بەدیدێ. تۆژینەوەكان بەڵگەن كە كاردانەوەی ئەو كەسانە بەرەو شێوەكانی كۆنەپارێزی دەیانگێڕێتەوە هەروەكو ڕەفتاریان بە شێوەیەكی نالۆجیكی دەبێ و كەمتر پابەندی ملكەچبوون بە یاساو ڕێساكان دەبن، كاتێ مرۆڤ هەست بە ڕووخان دەكات، گرژبوون و هەڵچوونە دەروونییە كەڵەكەبووەكان، بۆ كاری شەڕەنگێزانە وەكو تووڕەو تۆسنی، كاری ناشووبی و تێكدەرانە، پەلاماردان، جوێندان و بەكارهێنانی وشەی ناشیرین، ناراستە دەكات. تاكەكان بە نەخشەدانان بۆ كاری دەستدرێژی كردن و توندوتیژی خەریك دەبن، لە دواییدا تووشی حاڵەتی داڕووخانی دەروونی[١٨] دەبێت و دەخرێتە

پـەراوێزەوە Marqinal man تـاك تووشـی گرژبوونێـك دەبێت کە نە ئـەهوەن دەبێتـەوە نـە چارەسـەر دەکـرێ (ئەگـــەر ڕێگـــەی ڕزگـــاربوون لـــەو داڕووخـــان‌و نەگونجاوییـــە، نەدۆزێتـــەوە)، زۆرجـــار بـــە ڕێـــرەوی شـەکەتبوونێکی بـەردەوام (اعیـاء مسـتمر)دا دەڕوات، خولیـای سـەرقاڵبوون بـە تەنـدروستی خۆیـەوە دەبـێ، لەگەڵ ڕەوشتی مەزاجی خۆنەویستانە، تۆمەتکردن بـە خەڵکـــەوە، لـــەو حاڵەتـــە گرژبوونـــە دەمـــارگیری‌و دەروونیانـــەوە، گۆڕانکـــاری لـــە کـــەلتوورو بـــاری کۆمەڵایەتی، بەدی دەکرێ. ئەم گۆڕانکارییانـەش وەکـو کلایـد کلاکهـون[١٩]، باسـی لێـوە کـات، دابونەریتـە کۆمەڵایـەتی‌و فاکتـەرە کەلتوورییـەکان وەکـو یـەك بەرپرسـیارن بەرامبـەری، بـۆ نموونـە دانیشـتوانی مەلایۆ، خولیای پیاوکوشتن لـە مێشکیاندایەو تینـووی خوێنـن[٢٠]. هەندێ لە هیندییەکانی کەنەدا وەکو مرۆڤ خۆرەکان هەڵئەسـن بـە پـەلاماردانی مـرۆڤ(٢١) Canni balism. هەنـدێ لـە دانیشـتوانی خـوارووی ڕۆژهـەڵاتی ئاسـیا وا بیردەکەنـەوە کـە بوونەتـە پڵـنگ، هۆزەکـانی سـیبەریا خۆیـان بـە پاڵـەوانی هسـتریای جەمسـەری باکور دەزانن[٢٢]، دانیشتوانی (سۆمەترە) تووشـی شـێتی بەراز دەبن[٢٣].

هاوکێشەی جیاواز لە کۆمەڵە جیاوازەکاندا سەبارەت بە تووشبوون بەم هەڵچوونانە بەدی دەکرێ، ئەمڕۆ لە ناو چینە باڵاکاندا شیزۆفرینیا[٢٤] بڵاوە، چینەکانی ناوەندیش لە ئەنجامی هەژموونی چەپاندن[٢٥] تووشی هەڵچوونە دەروونیو جەستەییەکان Psychosomatic دەبن. مرۆناسەکان تێبینییان کرد کە کاریگەری نەخۆشی دەروونی لەنێو دانیشتوانی ئەو کۆمەڵانەی کە گۆڕانکاری بە ویستی پێشینەی خۆی کردووە نەك لە ڕووی ناچارییەوە، زۆر کەمە، یان دەگمەنە.

هەروەها نەخۆشی برینی گەدە لەژێر باری ڕووخان Frastration لە نێویاندا بڵاودەبێتەوە. ژاپۆنییەکان لە دورگەی هاوای تووشی هەڵچوونی دەروونی، وەکو وروژانی سۆزداری لەوانە خەمۆکی دەبن، بەڵام ئەم نەخۆشییە تووشی ئەو ژاپۆنیانە نابێت کە لە وڵاتی خۆیاندا کەلتووری ڕەسەنی خۆیان پیادە دەکەن، بەڵکو ئەم حاڵەتە وەکو کاردانەوەیەکی کەلتووری، یان کاریگەری کەلتوورێکی نامۆ لە سەری شتێکی سەیر نییە، چونکە کاتی گەڕانەوەی ژاپۆنییەکە لە تاراوگە بۆ وڵاتی خۆی، ئەو لادانە دەروونییەی لە کۆڵ دەبێتەوە[٢٦].

گەواتە لێرەوە بۆمان دەردەکەوێ ئەو کارتێکردنە دژوارەی کە کەلتوورو کۆمەڵگە جۆراوجۆرەکان لەسەر کەسێتی دایئەنێن، فاکتەرن بۆ ئەو نەخۆشیو وروژانە دەروونیەی کە کەسێتییەکان تووشی هەڵچوون دەکەن، لێرەدا جیاوازی نییە لە نێوان کەلتووری تەقلیدیو کەلتووری کۆمەڵگە هاوچەرخەکاندا، لە رووی رۆڵی تەندروستی دەروونیەوە، چونکە جیاوازی دیاردەی نەخۆشییەکان بە پێی هەڵوێستو تایبەتمەندییە کەلتووریو کۆمەڵایەتییەکان هەروەها سرووشتی توندڕەویو ئەو داڕووخانانەی کە مرۆڤ تووشی دەبێ جیاوازی هەیەو لە هەڵبەزو دابەزدایە، هەروەکو ڕۆڵی وەسیلەکانی ڕاهێنانو پەروەردەو ئاراستەی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتیو نەریتو بەها تەوەرییەکان کە ئەو کەلتوورە پشت ئەستوورە پێی، زۆر گرنگە.

تۆژەرەوەکان پێوەندیی نەخۆشییە دەروونییەکانو کەلتوور، بە زاراوەی ئەپیدمۆلۆجی کەلتووری[٢٧] Cultural Epidemology، ناودەبەن.

ئەوانەی لەم بوارەدا کاردەکەن وای دەبینن کە نەخۆشییە زەینیو دەروونیەکان بە پێی کەلتووری نەخۆشەکان جۆراوجۆرن، ڕەچاوی ئەوەیان کردووە

کە ئەم نەخۆشییانە لە کەلتووری کۆمەڵە تەقلیدیو ساکارەکان کە لێکۆڵینەوەیان ئەنجام داوە، جیاوازە لە کۆمەڵە پێشکەوتووە هاوچەرخەکان، بەو پێیەی ئەو نەخۆشییانەی کە ئەتنۆگرافەکان لە کۆمەڵگە سادەو تەقلیدییەکانیدا دۆزیبانەوە هەرچەندە لای لێکۆڵەرە دەروونییە ڕۆژاواییەکان شتێکی نوێ بوو، وەکو نەخۆشی ئامۆك Amok و هێستیریای جەمسەری باکوری Arctic Hysteria و نەخۆشی ویندیگۆ Windigo، بەڵام ئاماژەیان بەوە دا کە ئەم نەخۆشیانەو هاوشێوەی ئەم نەخۆشیانە بە کۆمەڵی نەخۆشی تازە دانانرێ، بەڵکو چەند حاڵەتێکی دەروونی تێپەڕ بووە، بەو کۆمەڵانەی ئەم نەخۆشیەیان تیا بڵاوبووە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم تایبەتمەندییە هاوبەشە لەگەڵ کۆمەڵە پیشەسازییەکانیشدا، بواری ئەپیدمۆلۆجی کەلتوری دوو ڕاستی گرنگی وروژاند ئەوانیش:

١-کۆمەڵگە کەلتووریە جیاوازەکان بە شێوەیەکی بەرچاو لە ڕووداوی (inciolence) نەخۆشییە جیاوازەکان بە گوێرەی دانیشتوانی هەریەکەیان لە قۆناغە زەمەنییە جۆراوجۆرەکاندا جیاوازی هەیە، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە جیاوازییە کەلتووریەکان

ڕۆڵیـان لـە تێکـڕای تووشـبوون بـە نەخۆشـییە جیاوازەکان، هەیە.

٢-کۆمەڵگـەکانیش ڕێـژەی تووشـبوونیان بـە پێـی کۆی دانیشتونەکەی، جیاوازییان هەیـە، ئەمـەش ئـەو ڕایە بەهێز دەکـات کـە کەرەسـتەکانی چارەسـەرکردن هەرچیەك بێت ئەوا جیاوازی ژینگـە کەلتوورییـەکان لەسـەر پلـەی بڵاوبوونـەوەی نەخۆشـی Prevalence کاریگەری هەیە. سروشتی ئەم پەیوەندییـە، کاتێ بـۆ کـەلتووری کۆمەڵگەیـەك ئـەڕوانی ڕوونـتر ئەبێتـەوە، بەو سـیفەتەی فاکتـەرێکە لـە کەسـێتی ئەندامەکانـدا جێکاری سلبی هەیە. لەبـەر ئـەو ڕۆشـناییەش ڕەنگـە لـەو گۆشـە نیگایـەوە کـارتێکردنی نەخۆشـی بـۆ کەلتوور بەم جۆرە پوخت بکەینەوە:

١-کـەلتوور، وەکـو گـرەنتی نەخۆشـی: نەخۆشـییە دەروونییـەکان بەرجەسـتەی ئـەو فشـارانەن کـە دەزگاکان لەسەر تاك پێڕەوی دەکەن هەر لـە قۆنـاغی منداڵیـەوە، ئـەویش بـە هـۆی بێبەشـکردنی لـە سـۆزمەندی، لـە ئەنجامـدا پرۆسـەی ڕازیکردنـی پاڵنەرەکانی لەو قۆناغەدا تووشی شکستێکی جوزئی دەبێت.

٢-گۆشـەی ماناکـان بـۆ تێگەیشـتن لـە نەخۆشـی: کێشەی نەخۆشی کێشەی پێناسـەیە Definition یـان دیاریکردنی ئەو کێشەیە بە پێـی ئـەو مانایانـەی کـە لـە ڕووی کۆمەڵایەتییـەوە لای نەتـەوەو کۆمەڵـەکان لەسەری کۆکن.

٣-گۆشەی گۆڕانکاری هاوچەرخ و کۆمەڵایەتی: ئەم پرۆسـەیە لـەو هاوچـەرخبوونەدا وەبـەردێ کـە کۆمەڵـەکان لـە ڕێگـەی داگیرکـاری کەلتوورییـەوە لـە لایـەن سیسـتەمە بەهاییـە ڕۆژئاواییەکانـەوە، تووشـی دێـن و بـەرەنجامێکی دەروونـی زیانبەخشـی لێدەکەوێتەوە.

٤-گۆشەی بەریەککەوتنی ڕۆڵەکان Role- Conflict: لەم گۆشـەیەدا تاکەکان بـە پێـی ڕێکخسـتنی بـەهاکان نـەگونجاون، سـایکۆلۆژی کلینیکـی بـە فاکتـەرە کـەلتووری و هـەموو فاکتـەرە دەرەکییـەکان، کـە بـەرەنجامی هەلومـەرجێکی کۆمەڵایەتییـە، دەڵـێ نەخۆشـی وەزیفـی، یـان فاکتـەری وەزیفـی و هەنـدێ تۆژەری تر بـە فاکتـەری کۆمەڵایـەتی یـان کـەلتووری ناودێری دەکەن.

لێکدانەوەی فیزیکی
بۆ نەخۆشی دەروونی

لێکدانەوەی فیزیکی بۆ نەخۆشی دەروونی، بە کۆی فاکتەرە ڕەمەکیو نەخۆشییە فیزیکیو ئەو پێکهاتانە دەوترێت کە ڕۆڵێکی زیندووی لە ڕوودانی پەشێویو نەخۆشییە دەروونییەکاندا هەیە، لە لایەن کلینیکی سایکۆلۆژییەوە بە هەموویان دەڵێن هۆکارە زیندەگییەکان. ئەتوانین بەم جۆرە بە درێژی لێی بدوێین[٢٨]:

١-فاکتەرە بۆماوەییەکان Hereolitary: خەسڵەتە مرۆییەکان، لە پێکهاتە تایبەتییەکانی بۆماوە، بەرهەم هاتووە، جگە لە کاریگەریی هێزەکانی دەوروبەر. خەسڵەتی بۆماوە کاتێ بە گشتی پشت ئەستوورە تەنها بە جینەکانی بۆماوە وەکو ڕەنگی چاوەکانو درێژیو ڕەنگی پێست ئەوا بە خەسڵەتی بۆ ماوەی پەتیی یان یەك خەسڵەت دائەنرێ. بەلام ئەگەر خەسڵەتەکە لە ئەنجامی چەند جینێکەوە بوو و دەوروبەریش هاتبووە سەری، ئەوا خەسڵەتەکە خەسڵەتێکی بۆماوەیی ڕووت نییە، بەڵکو

خەسڵەتێکی زگماکییە Congenital کاتێ فاکتەرە دیاریکراوەکان لەناو منداڵدانەوە گۆڕانکاری لە هێزە بۆماوەییەکە دەکاو خەسڵەتی تێکەڵ لە بۆماوەو دەوروبەر وەبەردێنێ.

لە تۆژینەوە نوێیەکاندا شێوەو ژمارەی کرۆمۆسۆمەکان، پەردە لەسەر چەند ڕاستیەکی نوێ هەڵئەداتەوە، سەبارەت بە ڕۆڵی بۆماوە لە پەشێوییە دەروونیو زەینیو ڕەوشتە مرۆییەکان بە گشتی. لێرەدا کرۆمۆسۆمی ڕەگەزی نێرینە (Y) لەوانەی کە شەڕەنگێزی سایکۆپاثین، کرۆمۆسۆمێکی زیادە (y)یان هەیە، بەلام قەدو بالاو زیرەکییان سروشتییە. بەلام زۆرێک لە نەخۆشە زەینییەکان لە نەخۆشخانە نەقڵییەکان کرۆمۆسۆمێکی ڕەگەزی مێینە (X)ی زیاد لە ژمارەی سروشتی، چ لە نێرە، چ لە مێیە، لە خۆی دەگرێ. بوونی بەڵگەی بەهێز بۆ هۆکارە ڕەمەکییەکان وەکو نەخۆشییەکانی شیزۆفرینیا، خەمۆکیو پەستیو پەرکەم، مەرج نییە ئەم فاکتەرانە، نەخۆشیی بۆماوەی ڕووت بن، بەڵکو ئەوانەی هەڵگری ئەو جینانەن کە باسمان کردن، زیاتر ئامادەگییان تیایە بۆ نەخۆشی، ئەگەر هەلومەرجە کەلتووری کۆمەلایەتی دەروونییەکە لەبار بێ.

ب-فاکتــەری پێکهــاتن Constitutional مەبەســتی کــۆی خەســڵەتە زینــدووەکانی تاکــە لــە ئــەنجامی کۆبوونــەوەی فاکتــەرە جیاوازەکــان وەکــو کرۆمۆســۆم، جینــەکانی بۆمــاوە، جــۆری ژینگــەو لــەش، سروشــتو سیستەمی هۆرمۆنی Termperment، بەرهەم هاتووە. سیســتەمی هۆرمــۆنی کــە تــەوەری کەســێتییە، هــەر خۆشــی سروشــتی ســۆزداری لای مــرۆڤ لــە بەرامبــەر هەڵوێســتو دەوروبــەردا بڕیــاری لێنــەدا. بــۆ نموونــە ئەگــەر تــاك بەرامبــەر کارتێکردنــەکان زۆر هەســتیار بــوو، ئــەوا بەرامبــەر تەنگــژەکان تاقــەتی ئەچــێو هەندێ شێوەی پەشێویی دەروونی سەری تێدەکات.

بــەلام سیســتەمی هۆرمــۆنیو فیزیکــی لــەش پەیوەندییــەکی پتــەوی بــە کــاری سیســتەمی دەمــارو ســاخلەمی جەســتەو گەشــەکردنی لــەش هەیــەو، هەروەکو کاریگەری زیندووی لەسەر سرووشتی مرۆڤ هەیە.

کەواتــە هۆکــارە ڕەمەکییــەکان، بــەرەنجامی پێکهێنــانی جــینو کرۆمۆســۆمەکان بــوون بــەلام فاکتــەرە پێکهاتەییــەکان بــەرەنجامی ڕەمــەکیو ڕەحمیو فیزیکیو دەوروبەرن بە هەموویانەوە.

ج-فاکتـەری نەخۆشـییە ئۆرگانیـەکان Physical disease تووشـبوون بــە نەخۆشــییە فیزیکییــەکان (Somatic) بریتییە لە گۆڕانکاری لە پێکهاتەی لەش‌و لــە کۆئەندامــەکانی لــەش‌و سیســتەمی کۆئەنــدامی دەمار کە ئەبێتە هـۆی ڕوودانـی پەشێوی دەروونـی‌و زەیـنی تـا ئەگاتـە ڕادەی خرفبـوون. لـەو نەخۆشـییە گرنگانەی کە کارئەکاتە سـەر ژیـری‌و ڕەوشـتی مـرۆڤ وەکو هـەوکردنی مێشك، تـای بـەرز، نەخۆشییەکانی دڵ، بـەدخۆراکی، نەخۆشییە درێژخایەنـەکان.. هتـد جگـە لـە ئـازارو لێـدان‌و بەرکـەوتنی سـەر. هـەروەها چـــەند جۆرێـــك لـــە دەرمانـــەکان‌و دەرمانـــە ئازارشکێنەکان ڕەنگە ببنە هـۆی گۆڕاکارییـە زەیـنی‌و دەروونییەکان بـە شێوەیەکی کـاتی، بـۆ نموونـە مـادە سڕکەرەکان بـە هـەموو جۆرەکانیـەوە، حـەبی منـاڵ نـەبوون، دەرمـانی فشـاری خـوێن ژاراوی بـوون بـە مادەکانی فلزو جیوەو ڕەساس.

بـۆ ماوەیـەکی زۆر دەمەتەقێیـەکی بـەردەوام لـە نێوان لایەنگرانی ئاراستە فیزیکیەکان کـە نەخۆشـیە دەروونیەکان ئەگێڕێتـەوە بـۆ هۆکـاری زینـدەگی، بێ ئـــەوەی دان بـــە کاریگـــەری ئەزموونـــە کۆمەڵایەتییەکانـدا بـنێ، لەگـەڵ هاوکـارانی ئاڕاسـتە

کۆمەڵایەتیە- ڕووناکبیرییەکان، کە لێکدانەوە فیزیکییەکان ڕەت دەکەنەوە، جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە نەخۆشیە دەروونیەکان تەنها ملکەچی هۆکارە کۆمەڵایەتیو کەلتوورییەکانن، لە ئەنجامی ئەم جیاوازییەوە لایەنگری هەر ناڕاستەیەك ڕێگەی سەربەخۆیان گرتەبەر بێئەوەی هاریکاری ناڕاستەکەی تر بکەن، ئەمە بۆ ماوەیەکی زۆر هەروا مایەوە تا وای لە پسپۆڕەکانی یەکێ لە بوارەکان کرد تیۆری پسپۆڕانی بوارەکەی بەرامبەر پشتگوێ بخەن، تاکو دامالینی تیۆرەکان لە تێڕامانو قوولبوونەوەو خوێندنەوەی سەرتاسەری، ناکرێ تەنها لە ڕێگەی پشتبەستن بە بایۆلۆجیا یان تەنها لە ڕێگەی واقعی کەلتوریو کۆمەڵایەتیەوە بەدی بهێنرێ.

هەرچەندە لایەنگرانی قوتابخانە زیندەگییەکانو قوتابخانە کۆمەڵایەتی- کەلتورییەکان، تۆزی دەمارگیرییان لە خۆیان تەکاندو باوەڕیان بە پێویستی چاودێریکردن بە لێکدانەوەی هەردوو جۆری هێزەکە لە وەسفی شیکردنەوەی پەشێوییە دەروونیو زەینییەکان هێنا، بەڵام تاکو ئێستا لە تیۆرییە زانستییە سەرجەمگیرییەکان بۆ ڕوونکردنەوەی پێوەندی نێوان پرۆسە

زیندەگییەکانو کاریگەرە کەلتوورییەکان لە ڕوودانی نەخۆشییەکان بێبەشین.

حاڵەتەکانی ئەتنۆگرافی بۆ نەخۆشییە دەروونییەکان

دوای ئەوەی لە ساتەوەختە جیاوازەکاندا شوێنی کاریگەری لەسەر کەسێتیو پەشێوییە تەندروستیە-دەروونیەکانو دەرکەوتنی نەخۆشی دەروونیمان بۆ ساغ بووەوە، هەندێ حاڵەتی ئەتنۆگرافی لە پاثولۆجیای کەلتووری بۆ هەردوو کۆمەڵی ئەسکیمۆو هەندێ تیرەی هیندیە ئەمەریکییەکان لە دووتوێی واقعی کۆمەڵایەتیو کەلتووری ئەخەینە پێشچاو.

(ئەسکیمۆو نەخۆشیی دەروونی "پیبلۆکتۆ")

مرۆناسە هاوچەرخو دەروونناسەکان لە تۆژینەوەکانیاندا لەسەر کۆمەڵانی ئەسکیمۆ، لە ناوچە سەهۆڵبەندەکانی باکوری کەنەداو ئالاسکاو گرینلاند، نەخۆشییەکیان دۆزییەوە، ناوێکی خۆماڵی یان

ناوچـەییان لێنـا (peblocto) کـە زاراوەیەکـە لـە زمانـەکانی ئەسـکیمۆدا مانـای هسـتریا دەگەیـەنێ، ئـەم چەشـنە هسـتریایە لـە جەمسـەری بـاکور Arctic Hysteriaدا هەیـە و تووشـی خـەڵکی ئەسـکیمۆو ئـەو کۆمەڵانـە دەبـێ کـە ناومـان هێنـان، زیـاتر لـە وەرزی زسـتاندا سـەرهەڵئەدا(٢٩). دیـارترین سـیمای ئـەم نەخۆشییە، تووشبوو تووشی هەڵچوونێکی سۆزداریی سەرکەش دەبێو تووشبوونەکە بـە تاوێـك لـە گـۆرانی وتـن دەسـتپێدەکات، شـێوەیەکی هسـتیری لـەخۆدەگرێ(٣٠)، لەگـەڵ ئەوەشـدا ئـەم تاوگیرییـە هستریيە بـەدوورە لەهـەر ئارەزوویـەکی شـەڕەنگێزانە، زیـاتر ئـەم نەخۆشـییە لـە نێـوان ژنـانی قـەیرەدا بڵاودەبێتـەوە، زیـاتر لـە پیـاوان. زۆرجـار تووشـبوونی مێینە لە ئەنجامی مردنی مێردەکەیـەوە یـان کەسـێکی نزیکییەوە یان لـە ئـەنجامی نیگـەرانی لەسـەر کەسـانی نزیك کە ماوەیەکی زۆرە لێی دوورکەوتوونەتـەوە، یـان بـە هـۆی ترسـی زۆرەوە لـە ئاینـدەی نادیـارو تەمومـژ، تـووش دێ. نیشـانەکانی ئـەم نەخۆشـییە، گریـانی هیسـتیری لەگەڵدایـە یـان بـە بـێ مەبەسـت زۆر بـە خێرایـی دەچـێتە دەرەوەی مـاڵو خێـرا بـە ڕاکـردن دەگەڕێتـەوە. زۆرجـار ئـەم تاوگیرییـە لـە خۆیـەوە

،امێنێو نـەخۆش دەگەڕێتـەوە سـەر خـۆیو بەرمبـەرە هێور دەبێتەوە، ئەنجا دەست بە گریـانێکی کـپ دەکـات کە ئەمەش ماوەیـەك دەخایـەنێو لەگەڵیـدا چـاوەکانی سوور دەبنەوە.

بۆ ماوەیەکی کورت لێدانی دڵی خێرا دەبـێ، لەشـی بـۆ ماوەیـەك دەسـتدەکات بـە لـەرزینو جـارێکی تـر ئەگەڕێتـەوە سـەر بـاری ئاسایی خـۆی. تێبـینی کـراوە ئـەو کۆمەڵانـەی کـە ئـەم ئەخۆشـییەیان تیـادا بـڵاوە بەشـداری چـەند سـیمایەکی کـەلتووری دەکـەن، بـە تایبـەتی کۆمەڵـەکانی ئەسـکیمۆ، ئـەو خەسـڵەتانەش ئەمانەن[٣١].

١-لــە منالانــدا پاڵنــەری پشتبەخۆبەســتن کــەم دەبێتـەوەو خـودی بـالا تێیانـدا لاواز دەبـێ، ڕەوشـتی پەروەردە پشت ئەستوورە بە خەڵکی تر.

٢-گرنگــــی بــــە بــــەها دەســــتەگەلییەکان Communalistic Value ئــەدەنو بــە پەیوەندییــە کەســـییەکانەوە پابەنـــدن کـــە لەســـەر بنـــەمای یەکترناسینو هاریکاری یەکترییە.

٣-پایـەی ژنـان لـە چـاو پیاوانـدا زۆر نزمـە، لەبـەر ڕوونـاکی ئـەو بیروبـاوەڕەی کـە حـەقی ژێردەسـتەیی ئەبەخشێ، ئازاری پاشکۆبوونی بە پیاو ئەچێژێ.

٤-بڵاوبوونـــەوەی ڕاوبۆچـــوونی پەیوەنـــددار بـــە دەســـەڵاتی ڕۆحـــەوە بەســـەر مرۆڤـــدا لـــە ســـرووتە ڕۆحییەکان مۆرکێکی هستیری لەخۆ دەگرێ.

ئەم تایبەتمەندییـە هاوبەشانە لای ئـەو کۆمەڵانـە ئەگـەر جـوزئیش بێـت وا لێکدەدرێتـەوە لـە سـیاقی واقعێکـی کـەلتووری‌و کۆمەڵایەتیـدا دەتـوانین لـەم هەڵچوونە دەروونیانە بگەین.

ئاسـتی گونجـاوی هاریکـاری دەسـتەجەمعی‌و هێـزی پشتبەستن بە سـۆزی یـەکتری‌و هێـزی جەختکردنـەوە لەسـەر هەڵوێسـتی هاریکـاری‌و تـەواوکاری تـەنها لـە چـەند دەروازەیـەکی کـەلتوری پەسـەندکراو وەکـو چـالاکی وتـاردان‌و ستایشـدا خـۆی دەبینێتـەوە، کـە ئـەویش لـە یـەکێتی کۆمەڵایـەتیان هەڕەشـە ناکـات، ئـەگینا زۆر کـەناڵی پاککردنـەوەی سـۆزی سـلبی وەك ڕق‌و کینەو ئیرەیـی‌و گومـان هـەن شـاراوەن‌و ئـەتوانین بڵێین هۆکاری سلبین بۆ سەر دەروونی تاك.

مامۆسـتا دکتـۆر النـوری ئامـاژە بـەوە دەکـا، کـە بەخشـندەیی‌و ئامـادەگی گـەورەو گیـانی هاریکـاری‌و کێشـەی دەسـتەگەری کـە کەسـێتی ئەسـکیمۆی پـێ دەناسـرێتەوە، ئەگـەر بـە شـێوەیەکی کـەمیش بێـت ئـــەوەمان لا گەڵاڵـــە دەکـــات، هـــۆی تەشـــەنەکردنی

بەرفراوانی دیاردەی هەڵچوونە سۆزمەندییە هستیریەکان لای ئەم دەستەگەلانە چ لە شێوەی پێکەنینی تاوگیری توندا بێت یان لە شێوەی گریانی هاوار ئامێز[٢٢] بێت دەگەڕێتەوە بۆ ئەو پێکهاتە کۆمەڵایەتییە کەلتورییەی کە حوکمی واقعیان دەکات، ئەمەیە وا لە تاکەکان دەکات بەرەو شێتگیری هستیری پاڵیان پێوە بنێت لە جیاتی ئەوەی بەرەو شێوەی تری تاوگیری پاڵیان پێوە بنێت وەکو پارانۆیا[٢٣] و دەردی خەمۆکی[٢٤] (بۆ نموونە).

هیندییە سوورەکانو نەخۆشی دەروونی (وندیگۆ) نەخۆشی (ویندیگۆ) Windigoی دەروونی لە نێوان دانیشتوانی هەندێ تیرەی هیندییە سورەکانی ئەمەریکا لە هەرێمی نێوان نیمچەدورگەی ئەبرادۆرو دەریاچەی وینیگ لە ئەمەریکای باکور، بەدەرئەکەوێ، بە تایبەتی لە نێوان هەردوو هۆزی ئوجیبوا Ojibwa و گریك Greek. ویندیگۆ لە زمانی ئەم هۆزانەدا ناوی دێوێکە لە بەفری ئەفسانەییو لەسەر گۆشتی مرۆڤ ئەژی، هێزێکی لە ڕادەبەدەری لەسەر سروشتدا هەیەو مرۆڤ ڕاودەکا، هەروەکو ئەفسانەو بیروباوەڕیان بەو جۆرە گوزارشت لەو دێوە دەکات[٢٥] ئەم زاراوەیە لە لایەن مرۆناسەکانەوە بەکاردەهێنرێ وەکو ئاماژەیەك

بـۆ نەخۆشـییەکی دەروونـی کـە مرۆناسـەکان لـەو هۆزانەدا دۆزییانەوە، ئەم نەخۆشییە تووشی نێرو مـێ دەبێ‌و نیشانەکانی بەرەبەرە بە دیـار ئەکەون‌و دوایـی نامێنێ‌و بە شێوەی نۆرە جارێکی تر دەرئەکەوێتەوە.

یەکەم نیشانەی ئەم نەخۆشییە تووشی خـەمۆکی دەبـێ‌و ئـەنجا تووشـی ئێڵنجـدان‌و بێزلێهاتنـەوە لـە زۆربـەی خۆراکـە خۆماڵییـەکان دێـت. ئـەنجا خـەیاڵی پارانۆیـا Paranoia سـەری تێئـەکا، ترسـی لـە سـیحربازەکان پـاڵی پێـوە ئـەنێ. بـیر لـە خۆکوشـتن بکاتـەوە یـان خـەڵك بکـوژێ، خـەیاڵی نەخۆشـەکە دەئاڵۆسـکێ تـا ئەگاتـە بـالاترین ڕادەی نەخۆشـی، وا بیردەکاتـەوە چـووەتە پێسـتی کەسـێتی دێوەکـەی (ویندیگۆ)وە، بۆیـە خـەڵکی دەوروبـەرو خێزانەکـەی خۆی وەکـو نێچیری پڕتـام‌و لـەزەت دەبـینێ‌و ئـارەزوو دەکـات گۆشـتەکەیان بخـوات. لێـرەوە قۆنـاغی نەخۆشییەکە ترسناك دەبێ، ئـەو کاتـەی ئامادەکاری تەواوی هەیە خەڵك بکوژێ‌و ڕاویان بکات، بۆیە خەڵك ناچار دەبێ، بیر لەوە بکاتـەوە خـۆی لـێ ڕزگـار بکـات، پێش ئەوەی یەکێکیان پارچەپارچە بکات.

لەنێو ئەو کەسانەی کـە ئـەم نەخۆشیەیان خستە بـەر بـاس‌و تۆژینـەوە مامۆسـتا هالویـل Hallowell[٢٦]

بوو، کە وایدەبینێ نەخۆشی ویندیگۆ ئاوێتەیەکە لە فاکتەرە سرووشتی و کەلتوورییەکانەوە Complex پەیدابووە، لای ئەم کۆمەڵانە، نیشانە جەستەییەکانی نەخۆشی، لێکدانەوەی خەڵك بۆ ئەم نەخۆشییەو کارلێکی هەڵوێستی نەخۆش لەگەڵ ئەو تاکانەی بەریەك دەکەون، لەگەڵ واقعی دەروونی کایەیەکی سیحرئامێز لایان بەرجەستە دەکات. دوای دەرکەوتنی یەکەم نیشانەی نەخۆشییەکە، نەخۆش یەکسەر تووشی ڕاڕایی دەبێ، چونکە ئەو نیشانانەی لە لەشیا دەرئەکەون وەکو ئێڵنجدان و ڕشانەوە، لای کۆمەڵگە نەبنە بەڵگەی حەتمی بۆ تووشبوون بە نەخۆشی ویندیگۆ لەگەڵ بەردەوامبوونی ئەم نیشانانە نەخۆش تووشی ڕاڕایی زیاتر دەبێ تا دەگاتە لوتکە، بۆیە خەڵك دەگاتە ئەو قەناعەتەی کە بە شێوەیەکی حاشا هەڵنەگر تووشی ئەم دەردە بووە. بۆیە دەبێتە هەواڵێك و بە خێراییەکی سەرسوڕهێنەر لە ڕێگەی لە دەنگۆوە لەنێو تاکەکانی کۆمەڵدا بڵاودەبێتەوە، تاکو دەگاتە ئەوەی سیحر بەسەر ئاوەزدا زاڵ دەبێت، نەخۆش زیاتر دوودڵ ئەبێ، چونکە پێی وایە نەخۆشییەکەی لە ئەنجامی کاریگەریی ئەو سیحرکردنەوە (واتە پێی وایە جادووی لێکراوە)

دروستبووە. بەو جۆرە فاکتەرە کەلتووریو فیزیکیو دەروونییەکان لێیدا کۆدەبنەوە تاکو گومانلێکراوەکە نەکەوێتە گێژاوێکەوە کە زەحمەتە لێی دەرچێ، شەو و ڕۆژ لەژێر سەرپەرشتی کۆمەڵدا دەمێنێتەوە، دوای ئەوەی نووشدارە جادووبازەکان ناتوانن چارەسەری بکەن، نەخۆش خۆی داوا دەکات بیکوژن. زۆرجار داواکەی جێبەجێ دەکرێ بەو سیفەتەی تاکە چارەسەرە کە نەریتە کۆمەڵایەتییەکان بڕیاری لەسەر دەدەن. هەرچەندە لێکدانەوەی تر بۆ هۆکاری توشبوون بە ویندیگۆ هەیە، جیاواز لەو بۆچوونو بنەمایانەی پشتی پێئەبەسترێ، بەڵام بە گشتی لێکدانەوەی ژینگەیی یان جوگرافیو لێکدانەوەی کەلتووری بۆ ئەم نەخۆشییە هەیە، جگە لە لێکدانەوەی دەروونی کلینیکی.

خاوەنی لێکدانەوە ژینگەییو جوگرافیەکان پێیان وایە کە ئەم نەخۆشییە لە هەلومەرجێکی سروشتی دژوارەوە سەریهەڵداوە، گوایە ئەو بەروبوومەی کۆمەڵی ویندیگۆ لەسەری دەژین زۆر کەمە، بۆیە ناچار بووە گۆشتی مرۆڤ بخوات تاکو ئەم ئەزموونە لە دابونەریتدا سەپێنراوە، بەڵام ئەم لێکدانەوەیە لێکدانەوەیەکی زۆر سادەیە، ئەوان دەڵێن

دووبارەبوونەوەی ئەم ئەزموونە کە گۆشتی مرۆڤی تێدا خووراوە، بە هۆی چیرۆك و هەقایەتەوە دەماودەم باسکراوە تا لە مێشکیاندا چەسپیوەو بووە بە باوەڕێکی ڕۆحی بەهێز کە ناوەندێکی بەهێزی لە فکری ڕۆحی گشتی ئەم کۆمەڵانەدا هەیە، ئەوەی کە فۆبیای نەخۆشییەکان لای تاکەکان ئەیخولقێنێ، بەرەو کەشێکی دەروونی نالەبار پاڵیپێوە دەنێ بە ڕۆڵی خۆی نەخۆشییەکە بەو شێوەیەی بەسەرماندا ڕابورد گەورە دەکاتەوە. بەڵام ئەم ڕاوبۆچوونە تووشی بەرهەڵستی زۆر بووەوە، لەوانە فاکتەری ژینگەی سرووشتی بە تەنها بۆ لێکدانەوەی ئەم نەخۆشییە ناگونجێ. بۆ نموونە ئەسکیمۆکانی جەمسەری باکور لە هەرێمێکی جوگرافی زۆر دژواردا دەژین، هەژارتر لە هەرێمی هۆزەکانی نۆجبواو گریك، لەگەڵ ئەوەشدا تۆژەرەوەکان هیچ شوێنەوارێکی نەخۆشیویندیگۆ، یان هاوشێوەی ئەو نیشنانە وەکو کاینالیەت واتە گۆشتی مرۆڤ خواردن، بەدی نەکرد.

کەواتە ئەگەر ژینگەی سروشت بە تەنها بۆ لێکدانەوەی نەخۆشی ویندیگۆ بەس نەبێت، پێویستە لێکدانەوەی کەلتووری بۆ واقعی هۆز یان کۆمەڵەکان

کـــە تووشـــی ئـــەم نەخۆشـــییەو هاوشـــێوەی ئـــەم نەخۆشییانە دێن، بکرێت.

مرۆناسـەکان پێیـان وایـە، بنـەمای کـەلتووری بـۆ وتوێژو لێکدانـەوەی نەخۆشی ویندیگۆ یـان نەخۆشـی لەو بابەتە لە میانەی تـەوزیفکردنی دیـدی کـەلتووری بۆ بابەتەکە یەکێ بـوو لـەو بنەمایانـەی کـە تۆژینـەوە مەیدانیـــەکان بـــۆ واقعـــی نەخۆشـــییەکە لای هـــۆزی ئۆجبوا پشت ئەستوور بوون پێی، ئەم تۆژینەوەیە لەو کۆســـپو تەگـــەرەو ئاســـانکارییانە دەکۆڵێتـــەوە کـــە پابەنـدە بـە دابونـەریتی ئـەم هۆزانـەوە، سـەبارەت بـە لایەنی سۆزداریی ئەندامانی ئەم هۆزانـە. تۆژەرەوەکـان تێبینییـان کـرد کـە کۆمەڵگـەی ئۆجبـوا، کەرەسـتەی ڕادەربـڕینو دڵدانـەوە بـۆ پاڵنـەرە شـەڕانگێزیو ڕقو کینەکانی شك نابات، چونکە بەربەستی جۆراوجـۆر لـە ڕێگـــەی ئـــەم پاڵنەرانـــەدا هەیـــە ئـــەویش شـــێوازی ڕێزگرتنو ڕاگرتنی شعوری بەرامبـەرە لەگـەڵ زۆرێـك لـە یاسـاکانی ڕێگـریو تـەحریم کـردن، بۆیـە لێـرەدا تاکەکان لە ڕێگەی وروژاندنی دەنگـۆو جادووگەرییـەوە خـــەمی دڵیـــان ئەڕەوێنینـــەوە هـــەر کـــاتێ بیانـــەوێ گوزارشت لە سۆزەکانی ڕقو کینـەو کـاری شـەڕەنگێزی بکەن.. ئەم هۆیانەش لەگەڵ ئـەو ڕایـەدا ئـەگونجێ کـە

ماموٚستا هالویل بوٚی چووه، ئەو پێی وایە نەخۆشی ویندیگۆ وەسیلەیەکە بۆ ڕزگاربوون لەو سۆزە ڕەنگخواردووەی که خۆی لەو ڕق و کینەو دوودڵییەوه دەبینێتەوه، کە هۆزی ئۆجیوا لە چارەی نووسیوه.

وەسفی پێشوو بۆ نموونەی ئەم نەخۆشییانەو ئەو کەلتوورەی کە جێی ئەم نەخۆشیانە دەکاتەوه، ئامانجی دیاریکردنی نەخۆشیەکان نەبوو هەروەکو لە لێکۆڵینەوە دەروونیە کلینیکییەکاندا، هاتووه، بەڵکو تەخت لەسەر چەند دیاردەیەکی کەلتووری دەکاتەوه، لە هەلومەرجێکی دیاریکراو و بە تەبیعەتی خۆی دەبێتە هۆی پەیدابوونی چەند حاڵەتێکی نەخۆشی دەروونی. ئەم ئاراستە کەلتوورییە ئەتنیە، لێکۆڵینەوەی نەخۆشییە دەروونیو دەردە تەندروستیەکان بە شێوەیەکی ئاسانتر دەگرێتە ئەستۆ، واتە بە لابردنی ئەو کۆسپانەی کە هەلومەرجی تاکەکانی کۆمەڵگەی تەمومژ کردبوو، ئەمەش ڕێخۆشکەرە بۆ گۆڕینی توێژینەوەی نەخۆشییە دەروونیەکان لە چوارچێوەی تاکەوە بۆ چوارچێوەیەکی کەلتووری و کۆمەڵایەتی.

بەشی دووەم

پرۆسەو نەریتە کۆمەڵایەتییەکانو ڕۆڵیان لە تەندروستی گشتیدا

لە بەشی پێشوودا، کەلتوورمان بەوە پێناسە کرد، کە کۆی گشتی شێوازەکانی ڕەوشتی وەرگیراوو ناراستەو ئەو بەهاو پێودانگانەیە کە تاکەکانی کۆمەلگەیەکی دیاریکراو بەشداری تێدا دەکەن- بە پێی پێناسەی لینتۆن.. کەلتوور لەو ڕەوشتو پێودانگانە پێکدێ کە تاکەکانی گرووپێکی ڕۆشنبیری بەشداری تێدا دەکەن، ئەو میراتە کۆمەڵایەتییەش چارەسەری ئامادەی بۆ کێشەو تەنگژەکانمان هەیە. ئەویش کۆمەڵێك شێوازە تاکەکانی کۆمەلگە هەڵیدەگرن تاکو خۆیان لەگەڵ ژینگە دەرەکیەکانو تاکەکانی تردا بگونجێنن. هەرچەندە چارەسەری بۆ کێشەی ئەو تاکانە هەیە، بە هەمان ئەندازەش کێشەیان بۆ دەخوڵقێنێ[٢٧]. ئەم ڕەوشتو مومارەسە پشتپێبەستراوانە لە لایەن ئەندامانی کۆمەڵە ڕۆشنگەرییەکانەوە خۆی لە چەند نەریتێکی کۆمەڵایەتی دەبینێتەوە، بەو پێیەی ئەو ڕەوشتو

ەهایانەی کە کۆمەڵی کۆمەڵایەتی بە ڕاستو
پەسەندی دەزانێ، ئەگەر لەگەڵ کەلەپوورە
ڕۆشنگەرییە هەنووکەییەکان بەراوردی بکەین[٢٨]
گەرەستەو سەرچاوەی مەودایەکی درێژخایەنن، تاکو
ڕێ بەڵەدیی ژیان بکەن. ڕوونترین تایبەتمەندیی،
دەستکەوتێکە خەڵك فێری دەبێو لە ماڵو
دەوروبەرو کێلگەو یەکە کۆمەڵایەتیو
کەلتوورییەکانی تردا دەماودەم دەگێڕدرێتەوە تاکو
دەگاتە کۆمەڵگە گەورەکە[٢٩].

کێشەکانی تەندروستی گشتی لەو بوارانەی کە
کەلتوورەکان لە میانەی باوەڕو نەریتە
کۆمەڵایەتییەکان بە شێوەی ئەنقەستو نائەنقەست،
نەیخەنە ژێر چاودێرییەوە لەوەدایە، هەرچی
ئەنقەستە یان بە مەبەست ئەنجام دەدرێ، لە ڕێگەی
ئەو هەولانەوە دەبێ کە مەبەستی نەهێشتنی
نەخۆشیو بەرزکردنەوەی ئاستی توانا جەستەییو
دەروونیو زەینییەکانە بۆ ئەندامانی کۆمەڵگە، بە
هۆی هەوڵو مومارەسە دەستەجەمعییەکانەوە
دەرەنگاری پەشێوییەکانی کۆمەڵگە دەبنەوە، تاکو
چاودێرییەکان سەرتاسەری قۆناغەکانی ژیان
دەگرێتەوە، بۆ نەهێشتنو لابردنی نەخۆشییەکانی

پەککــەوتن‌و کەمئەنــدامی هــەروەها خۆپاراســتن‌و کوتـان دژی نەخۆشـی[٤٠]. بـەلام ممارەسـە و نەریتـە نائەنقەسـتەکان کـە کاریگـەری لەسـەر تەندروسـتی گشـتی هەیـە (هۆکارەکـانی نەخۆشـی‌و خۆپاراسـتن‌و چارەسـەرکردن) لـە میانـەی نـەریت‌و ڕێسـاو بـەهاو بیروباوەڕو توخمە ڕۆشنبیریەکانی ترەوە دێتە ناوەوە بە خۆراك‌و پاك‌و خاوێنی‌و وەسیلەکانی دابینکـردن‌و شێوازەکانی بژێوی‌و ڕێوڕەسمی پەرستگاکانەوە.. هتد پابەندە. لە هەندێ لێکۆڵینەوەدا پەیوەندی پتـەو لـە نێـوان نەریتـە باوەکـان لـە لادێ وەك مەلـەکردن لـە ناوی جۆگەلەو کارێزەکان، دابەزینی جوتیـار بـە پێـی پەتی بۆ ناو جۆگـەکانی ئـاودێری‌و گۆلاوەکـان لەگـەڵ نەخۆشـی بـەلهارزیادا هەیـە. ڕاهـاتن لەسـەر جـل شوشتن‌و ڤـاپ‌و ڤاچاغ‌و سـەوزە شوشـتنەوە لـە نـاوی جۆگەلە یان نزیکی کە هەندێ جار لـە هـەمان شـوێن خۆیان دەشۆن‌و میزو پیسیشی تیا ئەکەن‌و (لە لایەن مـرۆڤ‌و گیانەوەرەکانـەوە). ئەمانـەش دەبنـە هـۆی نەخۆشـی جۆراوجـۆر بـە هـەمان شـێوە نەریتـە کۆمەڵایەتیـــەکان تـــوخمی خۆپـــارێزی‌و چارەسەرکردنیشـی هـەلگرتووە -لـە دێرەکـانی داهـاتوودا لێـی ئـەدوێین) هـەروەها نەریتـە

کۆمەڵایەتیەکان هۆکارێکی یەکلاکەرەوەیە لە جیاکردنەوەی تووشبووی نێرو تووشبووی مێ لە ژینگە گوندیەکاندا. مێینە کەمتر تووشی دەبێت لە پیاوان -وەکو بەلهارزیاو لیشمانیا لە ئەنجامی ئەو نەریتەی کە کچانی لە ماڵەوە بەند کردووە ناتوانن لە ماڵ دەرچن بە تایبەتی دوای تەمەنێکی دیاریکراو، بواری نادا لە جۆگەلەکاندا مەلەبکات بەڵکو دەبێ جلی شۆڕو داخراو لەبەربکات[٤١].

لە میانەی باسکردنی کەلتوردا باسی شوێنەوارو نەرتیە کۆمەڵایەتیەکانمان کرد -لە تووشبوونی بە هەندێ نەخۆشی دەروونیو زەینی، هەروەکو ڕۆڵی خۆپاراستنو چارەسەرکردنیش لە دژی ئەم نەخۆشیانە باسی لێوە کرا، هەروەها ڕۆڵی نەریتە کۆمەڵایەتییەکان لە ڕێبەری کردنی ئاراستەکاندا ڕوونە، تاك لە کۆمەڵگەیەکی دیاریکراودا ئەژیو کەلتوورێکی دیاریشی هەیە، ئاڕاستەکانی ڕووبەڕووی خەڵكو شتەکانو دیاردە تایبەتەکان دەکاتەوە، بە تایبەتی نەخۆشیو تەندروستی، بەرەنگاربوونەوەی نەخۆشی پێویستی بە دروستکردنی ئاراستە پەلامار دەرییەکانە کە خەڵك هاندەدا بۆ بەرەنگاری نەخۆشی -بە خۆپاراستنو چارەسەرکردنەوە- بۆیە

وا دەخوازی ئاراستە پۆزەتیفەکان بەرەو فیکرەی پاکوخاوێنی و نەریتە تەندروستیەکان بچێنین، هەروەکو لە ڕێورەسمی ئیسلامیدا باسی تەندروستی و پاکوخاوێنی هاتووە، بە تایبەتی (النظافة من الایمان)، بە پێی ڕێورەسمەکان لەگەڵ سرووتەکانی خواپەرستیدا دەستنوێژ هەڵگرتن بە لای کەمەوە هەندێ نەخۆشی بەکتیری یان میکرۆبی کەم دەکاتەوە، ئەوەش پەیوەستە بەو باکگراوندە مەعریفییەوە کە لەگەڵ نەریتە میراتگرییە کۆمەڵایەتیەکاندا بەراورد کراوە[٤٢].

ئەم باکگراوندە مەعریفییە لە فەلسەفەی کۆمەڵایەتیدا کە پشت ئەستوورە بە فەلسەفە خۆماڵییەکان باسی دیاردە مرۆیی و بوونەوەرییەکان لەخۆ دەگرێ، بە تایبەتی دیاردەی نەخۆشی بە پێی چەند چەمکێکی تایبەت باسی دەکات، بەو جۆرەی بەشێکە لە کەرەستەی قەڵاچۆکردنی نەخۆشی- خۆپاراستن و چارەسەرکردن- نەخۆشی و چوارچێوە کەلتوورییەکە بۆ کۆمەڵێك بەهاو نەریتی کۆمەڵایەتی باو پێکەوە گرێ دەدا[٤٣]. هەر ئەوەشە پاڵی بە ئەنثرۆپۆلۆجییەکانەوە نا بە شێوەیەکی زیندوو گرنگی بە چەمکی نەخۆشی لە کەلتوورە

جیاوازەکانـــدا بـــدەن، ئـــەوەش کاریگـــەریی لـــە ناراســـتەکردنی نەریتـــە کۆمەڵایـــەتیو مومارەســـە چارەسەریو خۆپارێزییەکاندا هەبوو، کە کۆمـەڵ لـە میانـــەی وەرگرتنـــدا شـــێوازی کـــارکردنی لەگـــەڵ نەخۆشـیدا گەشـە پێـدەدا بـۆ بەدەسـتهێنانی کایـە جۆربەجۆرەکانی پزیشکی(٤٤). چەمکەکانی نەخۆشی هەمیشـــە باســـی هۆکـــانی نەخۆشـــیو شـــێوازی بەرگریکردن لە نەخۆشی دەکات، ئەم چەمکانە بـە مومارەســەو نەریتــە کۆمەڵایەتییەکانــەوە بەســتراون کـە کارلێـك دەکـاو ئەبێتـە هـۆی دەربـڕینی جـۆری ڕەوشت لە چوارچێوە کەلتووریو کۆمەڵایەتییەکانـدا لە کارکردنی لەگەڵ هەڵوێستا.

لــەو کۆمەڵگانــەی کــە هێــزی لــە ڕادەبــەدەری سرووشت بەرپرسیار دەکەن لە باران بارینو وشکە سالی، هـەر ئـەو هێزەیـە بەرپرسـیارە لـە نەخۆشـی. بـەڵام ئـەو کۆمەڵانـەی بـە دیدگایـەکی میکـانیکی بـۆ دونیـا دەڕوانــن بــە شــێوەیەکی گشــتی پێیــان وایــە هۆکــانی نەخۆشــی هۆکــاری میکانیکییــە. زۆر لــە هیندییـەکانیش پێیـان وایـە، خـواردن بـە شـێوەیەکی نـــەگونجاو "ســـارد" یـــان "گـــەرم" ئەبێتـــە هـــۆی زمارەیـــەکی زۆر لـــە نەخۆشـــی. لەگـــەڵ ئەوەشـــدا

باوەڕیان بە کاریگەری فاکتەرە سایکۆلۆجییەکان سەبارەت بە هۆکانی نەخۆشیو شێوازی بەرگری، هەیە[٤٥].

کەواتە چەمکی تەندروستیو نەخۆشی لە تەقلیدی هەموو کۆمەڵگەیەکدا پابەندە بە قەلاچۆکردنی نەخۆشییەوە ئەتوانین ئەوەش بە پەیوەندیی نێوان لێکدانەوەی کەلتوورو نەخۆشی[٤٦] و نەریتە کۆمەڵایەتییەکان ناوببەین، کە لە بەرگریکردن لە نەخۆشی، بەرپرسیارن.

ئەگەر لە ژینگەیەکی دیاریکراودا نەخۆشییەك لە نەخۆشییەکان بە هۆی ڕۆحە شەڕەنگێزەکانەوە بڵاوبووەوە، ئەوا خەڵك پەنا ئەبەنە بەر شێوازی نادیارو غەیبی لە خۆپاراستنو چارەسەرکردن، ئەمەش ئەبێتە کۆسپێك لە بەردەم بەدیکردنی هۆکاری ڕاستەقینەی نەخۆشی، پرۆسەی بەرگریکردن لە نەخۆشی پەکدەخات. لە ژینگەدا لێکدانەوەی میکانیکی یان سروشتی بۆ نەخۆشی هەیە، بەڵام ڕەنگە لێکدانەوەی هەڵە بن، چونکە لای هەندێ لە گوندنشینەکانی میسر نەریتێکیان لا گەلاڵە بووبوو حاڵەتی تووشبوون بە بەلهارزیا لە نیشانەکانی کە میزەکەیان خوێنی لەگەڵ بوو، ئەوان

پێیان وابوو ئەمە نیشانەی باڵق بوونە، بۆیە نەخۆشییەکە ڕۆژ بە ڕۆژ زیادی نەکرد، بەڵام ئەوان گوێیان پێ نەدەدا[٤٧].

لە کۆمەڵگەی خۆشماندا قەڵەوی هێمای جوانییە، ئەوەی پێی دەڵێن شۆخ و شەنگی (رشاقة)، لای ئەوان بەڵگەیە بۆ بەدخۆراکی، منالی قەڵەو پێیان وایە زیاتر ئەگەری نیرەیی پێبردنی لەسەرە[٤٨]. ئەمەش بەڵگەیە بۆ گرنگیی تێگەیشتن لە لێکدانەوەی خەڵك بۆ نەخۆشی. هەروەها تێگەیشتنیان سەبارەت بە تۆژینەوە کاریگەرەکانی نەریت و مومارەسە کۆمەڵایەتیەکان لە بەرگری نەخۆشیدا گرنگی خۆی هەیە، چونکە پشتبەستن بە توخمە کەلتوورییەکانی تر لە چوارچێوەی گشتیدا، بە لێکدانەوە سەرچەمگیرییەکانەوە بەستراوە.

مومارەسەو نەریتە کۆمەڵایەتییەکان کە بۆ مەبەستی تەندروستی گشتی ئاڕاستەکراون و چەمکەکانی لە ژینگەی کەلتووری وەردەگری و شێوازەکانی بە پێی چەند وێنایەکی جۆراوجۆر، لە کارلێکی مرۆڤایەتی و ژینگەی سرووشتی وەرگرتووە، لەو سەرچاوانە وەکو گیای پزیشکی، بەردی پیرۆزو لم، سوودی بەو ژینگەیە گەیاندووە، بەڵام بەبێ

شارەزایی مرۆیی لە میانەی ڕۆشنگەرییە کۆمەڵایەتییەکانەوە، بە تەنیا نەیتوانیوە نەخۆشی چاکبکاتەوە، ئەم شارەزاییەش بە هۆی کەلەپووری سەرزارەکییەوە وەکو پەندو چیرۆکی میللیو مومارەسە نوژدارییەکان گەیەنراوە خەڵکانی تر، ڕۆژانە لە ڕێگەی ڕاهێنانی کەلتوورییەوە، لە ڕێگەی چالاکی ڕۆژانەوە، لە ڕێگەی سرووتەکانی خواپەرستیەوە، یان لە میانەی ئەو کردە (مەبەست)یانەوە، کە نووشدارە میللیو بەختگرەوەکان یان نووشدارە جادووبازەکان ئەنجامی دەدەن.. دەرژێتە ناو مومارەسەی ڕۆژانەی خەڵکەوە.

لە ڕاستیدا ڕێگەکانی خۆپاراستنو چارەسەرکردنی تایبەت بە تەندروستی گشتیو چارەسەری نەخۆشی، ئەو کەرەستەو توخمە کەلتوورییانە دەگرنەخۆ کە وەزیفەی پەیوەست بە پێکهاتە کۆمەڵایەتیو کەلتوورییەکانی جێبەجێ دەکات، لەبەرئەوە لە تۆژینەوەی مرۆناسیی پزیشکیدا چەند بەشێك بۆ لایەنی چارەسەرکردنو خۆپارێزی دەکەینەوە. هەرچەندە ناگرێ لایەنی خۆپارێزی لە لایەنی چارەسەرکردن، جیابکەینەوە بەڵام (مەبەستدارێتی) لە مومارەسەی

چارەسەرکردن‌و دەرکەوتنی ئامانجەکەی، لەگەڵ پێویستی بوونی چارەسەرکار لەگەڵ مومارەسەکاری خۆپارێزی لە نەخۆشی‌و پێداگرتن لەسەر نەریتە کۆمەڵایەتییەکان‌و هەندێ لایەنی مەبەستدارێتی، زۆرجار ناچارمان دەکات لە یەکیان جیابکەینەوە:

١-لایەنی خۆپاراستن لە لێکۆڵینەوەی ئەنترۆپۆلۆژیای پزیشکیدا

لێکۆڵینەوە ئەنترۆپۆلۆژییە تازەکان کە بە هۆی ئەو پەیوەندییە زۆر نزیکانەی نێوان مرۆناسی‌و بوارە پزیشکییەکان هاتە بەرهەم، سەلماندیان کە باوەڕو هەڵوێستە دەروونییە نادیارەکان‌و نەریتە کۆمەڵایەتیەکان، شوێنەوارێکی گەورەیان لە واقعی تەندروستی زەینی‌و دەروونی‌و جەستەیی، دوای ئەو زنجیرە تۆژینەوەیەی کە شێوازی میللی لە بوارەکانی خۆپاراستن‌و چارەسەرکردندا بە تایبەت لە کۆمەڵگە تەقلیدییەکاندا گرتەبەر[٤٩]، بەجێهێشتووە. نەخۆشی دیاردەیەکی تەندروستیە کە سروشتێکی کۆمەڵایەتی کەلتووری لەخۆ دەگرێ، بە حوکمی بڵاوبوونەوەی لە نێوەندە کۆمەڵایەتی‌و کۆمەڵە مرۆییەکاندا، تاکو ببێتە دیاردەیەکی پابەند بە هەر کۆمەڵێکەوە، بۆ ماوەیەکی زەمەنیی دیاریکراو، چونکە ئەو کۆمەڵەی

کە یەکێك لە نەخۆشییەکان تیایدا بڵاودەبێتەوە، ئاراستە کۆمەڵییەکان بەرەو ڕووی دەچێ، شوێن شێوازی ڕەوشتێك دەکەوێت، لەناو کۆمەڵدا بە نەریتە کۆمەڵایەتییە کەلتوورییەکان دەناسرێت. بڵاوبوونەوەی نەخۆشی یان بەرهەڵستیکردنی نەخۆشی کاریگەری یان کارتێکردنی لە لایەن پێکهاتە کۆمەڵایەتییە هەنووکەییەکانەوە هەیە، ئاستی ئابووری کۆمەڵگە، چانسی تاکەکان سەبارەت بە فێربوونو کارامەییو پەیوەندی کەلتووریو سروشتی سیستەمی سیاسیی باوو سیستەمو مرۆڤو شتی لەو بابەتە هەموو ئەمانە وابەستەی تووشبوون بە نەخۆشین، هەرچۆن وابەستەی چالاکی پرۆسەی چارەسەرکردن یان بەرگری لە پێناو خۆپاراستن[٥٠] بوون.

لە پێناو ئەم فرمانەدا پسپۆڕانی کایە زانستییە مرۆییەکان لە ڕووی پزیشکییەوە گرنگییان بە توێژینەوەکانی سیستەمو ئابووریو مرۆڤو خزمایەتی، توێژبەندی کۆمەڵایەتی، سرووتو باوەڕو شێوازەکانی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتیدا لە پەیوەندی هەموو ئەو حاڵەتانە بە باری تەندروستی مرۆڤەوە. ڕێگەو شێوازی پەروەردەی منداڵ، خۆراكو

پاکوخاوێنی، گوزارشتی سۆزداری جۆری سۆزمەندی باوی ناو کۆمەڵ، شێوازی ئامادەگی بۆ ژیانی گشتی، بەهاو نموونە باوەکانو جۆرەکانی بەرهەمهێنانو هەلومەرجی ئابووریو کەشی کارکردن و جۆری نیشتەجێبوونو مادەی بیناکاریو شوێنو پەیوەندی بە ژینگەوە هەموو ئەمانە وەکو توخمی کەلتووری ناسراون، بە ئەندازەی ئەوەی ئەوانەی سەرەوە فاکتەرو شوێنکەوتەی نەخۆشین، بە هەمان ئەندازەش فاکتەری چالاکن لە بەرەنگاربوونەوەی نەخۆشیو تووشبوون بە نەخۆشی لە کۆمەڵگەکانی تردا.

پاکوخاوێنی نموونەی بەهایەکی گرنگە لە کۆمەڵگای ئیسلامیدا. پێغەمبەری مەزن (د. خ) ئەفەرموێ (پاکوخاوێنی لە باوەڕەوەیە) ئەم وتە پیرۆزە وەکو قەڵغانێکی پارێزەر بۆ زۆربەی نەخۆشییەکان چاوی لێدەکرێ، بە پێچەوانەی هەندێ کۆمەڵگە کە بە هەمان ناو لە دەفرێکدا چەند کەسێك دەشۆن یان هەندێ کۆمەڵگەی ئەفریقی سەرەتایی هەندێ ئەندامی لەشی بۆ ماوەیەکی زۆر ناشوات، لەبەر هەندێ هۆی ئیکۆلۆجیو ڕێوڕەسمی باوەڕپێکراو. لە زۆر

کۆمەڵگەدا شێوازی خواردنەکانیانو جۆری خواردن لایان نەبێتە هۆی هەندێ نەخۆشی وەکو بەدخۆراکی، بۆ نموونە خۆراك قووت دەدەن بێ ئەوەی بیجوون.

یا بڕێکی زۆر خواردن دەخۆن بێ ئەوەی بیر لە پێویستیەکانی لەشو حەوانەوەی گەدە بکەنەوە. پێچەوانەی ئەمانە کۆمەڵگەی تر هەن ئەریتەکانیان وایە خۆراك باش بجوونو پەلە نەکەن لە خواردندا، لای خۆشمان چەند پەندێك ئامۆژگاری خۆپارێزیمان لە خواردن لێدەکات وەکو (گەدە، ماڵی دەردە) یان (سێیەکی گەدە بۆ خۆراکە، سێیەکی بۆ ئاو، سێیەکی بۆ هەوا). ئەم ئامۆژگاریانە خۆپارێزی پزیشکیی نوێ لە لایەنی دەروونیەوە پشتگیری لێدەکات.

هەندێ کەلتوور باس لە ئازادی منداڵ دەگەن لە هەڵبژاردنی جۆری یارییەکانی، وردبوونەوەو فێربوونو ڕەهاکردنی وزە چەپێنراوەکانی، کەلتووری تر هەن منداڵ ناچار دەکەن بەرەنگاری ژیان بێتەوەو بچێتە مەیدانی تێکۆشانەوە بێ ئەوەی بواری یاریکردنی پێبدرێ، ئەمەش منداڵ تووشی نەخۆشییە دەروونیو دەمارییەکان دەکات، گەشەکردنی لە سێبەری کەشێکی دەروونی ڕەوادا

ئەخاتــە مەترســـییەوە، هــەروەها لـــە قۆنـــاغی شــیرەخۆرەو قۆنــاغی بڕینــەوە لــە مــەمك. لەگــەڵ شێوازو ئامرازەكانی كۆنترۆڵ كردندا.. هتد بە هەمان شێوەیە.

زۆر كۆمەڵگـە هـەن پاڕانــەوە لـە ڕەفتارەكانیانـدا پەسـەند دەكـەن ئـەویش بـە شـێوازی جـادووكردن، نووشتەكردن، بـەردی پـیرۆز، هـەڵم كـردنو سـرووتی ئـاینی هـەروەها كەرەسـتەی تـر بـەكاردەهێنن وەكـو شــێوازی خۆپاراســتن لــە نەخۆشــی. هەنــدێ لــەو شێوازانە لە ڕووی بـەدیهێنانی فرمانـەكانی ئـۆقرەیی دەروونیەوەیە، بەڵام زۆرجـار نووشـدارو نـەخۆش لـە هەمبــەر تێگەیشــتن لــە هۆكــارە ڕاســتەقینەكانی نەخۆشو دەستنیشانكردنی نەخۆشی دەستەوستانو هەڵخەڵەتاون.

بـۆ هـەموو كـەلتوورەكان، كەرەسـتەی خۆپـارێزی ئامــادە كــراوە، هــەروەها بــۆ بــەڕێوەبردنی هــەموو لایەنـــەكانی كەســـێتی مرۆڤایـــەتی لەســـەر ئاســـتی تەندروسـتی دەروونـی، كـەشو هـەوای دەروونـی بـۆ لابردنـی پاڵنــەرە چــەپێنراوەكان، فەراهــەم كــراوە، لەوانە مۆسیقا، گەمە وەرزشییەكان، بەخت گرتنەوە، ئاهەنگی بۆنەكان، سرووتی قوربـانی، ڕۆشـنگەری بـە

هەموو سیستەمو دەزگاکانیەوە، بە کەرەستەی پەسەندکراوی ئامانجدار بۆ بەدەستهێنانی کاڵکردنەوەی ڕاڕایی‌و بەرتەسك کردنەوەی لەو سنوورەی کە چوارچێوەو چەمکە کۆمەڵگەییەکان نەخشەیان بۆ کێشاوە.

یاساو ڕێسا ئایینیەکان بە پاداشت‌و سزا دونیایی‌و ئەو دونیاییەکانیەوە، بە ئامۆژگارییەکانی کە لە خانەی پەرستگای ئایینە جۆربەجۆرەکانەوە بۆ خۆشویستنی خەڵك‌و سیستەم‌و کارکردن بۆ ئۆقرەیی‌و کاری چاکە، بە گوێی خەڵکیدا داوە، هەروەها جەختکردنەوە لەسەر ئەو بیروباوەڕانەی کە هەڕەشە ئامێزن، سزای کۆتایی، باسکردنی پاداشتی ئەو دونیا لەسەر کاری چاکەو بونیادنەر، هەموو ئەمانە کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر بەدەستهێنانی کۆنترۆڵکردن‌و ئەو ئاراستانە هەیە کە تەندروستی دەروونی لای تاکو کۆمەڵ مسۆگەر دەکات کە خۆی لە قەڵغانی خۆپاراستندا دەبینێتەوە.

بەڵام ئەم پێوەندییە ئەنترۆپۆلۆجیە پزیشکییە ڕۆڵی لە تۆژینەوەی لایەنی خۆپارێزی لە کەلتووردا چییە؟ لە بەشی ڕابووردوودا وتمان، ئەرکی سایکۆلۆژی پزیشکی تۆژینەوەی نەخۆشی‌و

بڕوباوەڕە پزیشکییەکانە لە ڕووی —خۆپاراستن‌و
چارەسەرکردن-ەوە، مومارەسە میللییەکان لە سیاقی
پێکهاتەی کۆمەڵایەتیدا. بەوە گرنگیدان بە نەریتە
کۆمەڵایەتیەکان لەم بارەیەوە بۆ گەشەپێدانی
زانیاری خەڵك سەبارەت بە باری تەندروستییان‌و
هۆکاری نەخۆشییەکانیان‌و شێوازی پارێزگاری لە
خودی خۆیان تاکو بنەمای (خۆپاراستن لە
چارەسەرکردن، باشترە) بەدەست بێت‌و لەبەر
ڕووناکی ئەو بنەمایە بچەسپێت.

٢-لایەنی چارەسەرکردن لە توێژینەوەی ئەنترۆپۆلۆژیای پزیشکیدا:

بە حوکمی ئەو تێکەڵبوونە ڕوونەی لە نێوان
لایەنی چارەسەری‌و خۆپارێزیدا هەیە، قسەکردن
لەسەر لایەنی چارەسەری، ئەو بەردەوامییە دەنوێنێ
؟ .ە خۆی لە لایەنی خۆپارێزی جیانەکاتەوە،
هەروەکو پێشتر ئاماژەمان پێدا. لایەنی چارەسەری
؟ە باسی دەکەین لەو شێوازانەدا خۆی دەبینێتەوە
؟ـە بەکاردێت بۆ لابردنی ئازار یان پەشێوییە
دەروونی‌و زەینییەکان‌و گێڕانەوەی نەخۆش بۆ باری
تەندروستی سروشتی، کە ئەمیش دەرمان‌و کاری
پزیشکی دەگرێتەوە، کە جادووکردن، نووشتە،

سرووت خوێندن، ئەستێرناسیی‌و بتەکان دەگرێتەوە. گــەلانی تەقلیــدی لــە ڕێــورەسمی هــەڵم کــردن‌و پاکژکردنــەوەو گۆزیــان بــەکارهێناوە، کرمــی زەروو و داخکردن‌و شێلان‌و شێوازی تری لەو جۆرەیان پێـڕەو کردووە.

هـەروەها نەشـتەرگەری کـە پـێش هـەزاران سـاڵ ناسراوەو دەیناسێ، هەندێ گەلانی تەقلیدی پێـڕەوی دەکەن، هەروەها گیراوەو مەرهەمی ئامادەکراویـان لـە گـژوگیاو تـۆو کەرەسـتەی چارەسـەرکردنی تـر کـە ئەزبەر کراوەو دەماودەم (بـە کەلـەپوری زارەکـی) بـۆ خـەڵکانی تـر گواسـتیانەتەوە کـە ئـەویش خـۆی لـە نـەریتی کۆمەلایـەتی‌و ئـەدەبی میللیـدا دەبینێتـەوە. بەلام ئەو زانیاریانە تەنها چـەند کەسێك بـۆ خۆیـان قۆرخیان کردووەو کاری پێدەکەن‌و، وەکو پیشـەیەکی تایبــەت پێویســتی بــە دەســتڕەنگینی یــان شــێوازی هونــەری ئــاڵۆز هەیــە، بــەلام ئــەوەی ئاســانە خــەڵکی ڕەشۆکیش پێی هەڵدەستن(٥١).

هـەروەکو پێشـتر ئامـاژەمـان پێـدا کەرەسـتەکانی چارەسـەرکردن بـە تێگەیشـتنی خەلکـەوە بەسـترلوە، بـوونی پەیوەنـدی پتـەو لـە نێـوان چارەسـەرکردن‌و توخمـەکانی بـاوەڕو نەریتـە کۆمەلایەتییـەکانی تـر

وەکو کاری جادووکردن (بۆ نموونە) هەیە. هەندێ نەخۆشی وا لێکدەدرێتەوە، هۆیەکی سیحری لە پشتە، لەبەرئەوە بە رێورەسمی سیحریش چاک دەبێتەوە، یان هۆکاری سرووشتی لە پشتە، بۆ ئەو مەبەستە لە میانەی تێبینیو ئەزموونی ساڵەهای ساڵ بە بینێکی درێژەوە خۆی ئامادەکردووە تاکو چارەسەرێك بدۆزێتەوە کە لە سرووشتەوە (ڕووەكو گیانەوەرو تەنی ڕەق) وەریگرتووە. کەلتووریش کاری چارەسەرکردنی بۆ نەهێشتنی ڕوودانی باری دەروونی تەوزیف کردووەو پشتی پێبەستووە، پێی وایە کۆمەڵ ئەم نەخۆشییە بە شایستە نازانێ یان بۆ چارەکردنی ئەم بارە کاردەکات. ڕێگەچارەی ئەم بارانە تەنها گەرەستە کەلتوورییەکانە، ئەرکێکی وابەستەیە بە پێکهاتە کەلتووریو وەزیفییەکانەوە. لەو کەرەستانەش[٤٢]:

١-فاکتەری دڵنەوایی.

هەندێ جار کەلتوورەکان کەشی حەوانەوەو دڵنەوایی Recreative بە شێوەی وەرزی بە سازدانی بۆنەی دیاریکراو، ئەرەخسێنێ کە ڕێگە بە تاکەکان نەدات، گوزارشت لە ئارەزووەکانیان بکەن تاکو

پشوویەکی دەروونی بدەن، جگە لەو بۆنانە ناتوانن گوزارشت لەو کەشی وچانە، بۆ پاڵنەرە چەپێنراوەکانیان بکەن کە چەند شێوەیەکی هەمەجۆر لەخۆ دەگرێ هەندێکیان بە شێوەی هەڵکشان (Sublimation)[٥٣] دەردەکەوێ لەگەڵ کۆنترۆڵکردنی پاڵنەرە جەستەییەکان بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، بەشێکی بەرفرەوانی ئەم کەرەستانە خاوەن سرووشتێکی زاخاو ڕێژن، وچانێك بە دەروون دەدەن وەکو مۆسیقا، نواندن، وێنەکێشان، وەرزش و چالاکیی گەشتکردن و ئاهەنگ و سرووتە جیاوازەکان.. هتد، ئەمانە شێوازی تێرکردنی- چارەسەرییە بەشداری تێرکردنی ئەو پاڵنەرە دەکات کە ڕازی ناکرێ، ئەو ڕاستیە دەردەخات کە کەشێکی گونجاو لە هەلومەرجێکی ڕۆژانەی ئاساییدا فەراهەم دەکات تاکو مرۆڤ بکارێ خۆی بە پیادەکردنی ڕۆڵە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکانەوە لەناو پێکهاتەی کۆمەڵایەتیدا، سەرگەرم بکات.

٢-دامەزراوەی كۆمەڵایەتی(٥٤):

ئەو ئامرازە پەسەندكراوانەیە، كە ئامانجی بەرتەسككردنەوەی ڕاڕایی‌و كەمكردنەوەیەتی، بە جۆرێك كە ئەم ڕاڕاییە نەتوانێ هەڕەشە لە یەكێتی كۆمەڵگەو سەقامگیری‌و ئۆقرەیی بكات. ئەم دامەزراوانە وەكو بەدیلێك بۆ ئەو ڕاڕاییە نەخۆشییانە دێتە ناوەوە كە نەبنە هۆی لەدەستدانی كەسێتی لە پیادەكردنی ڕۆڵەكانی لەناو كۆمەڵدا. هەروەها تووشی حاڵەتی تاوگیری‌و دڵەڕاوكەی دەكات‌و دواتر نەبێتە هۆی نەخۆشی دەمارگیری، بەوەش سیستەمی كۆمەڵایەتی نەكەوێتە بەر هەڕەشەو داڕووخانی نوێ دەستپێدەكات وەكو لە بزاوتە ڕۆحی‌و غەیبییەكان دەكەوێتەوە، ئەو بزاوتانەی كە ئامانجیان گۆڕینی واقیعە لە میانەی توندڕەوییەوە.

كەمایەتییە عرقییەكان لە كۆمەڵگەی ڕۆژئاوا یان لە ژینگەی كۆمەڵایەتی- كەلتووری كە تێكەڵ بە كۆمەڵگەی نامۆو نیشتەجێ بوو لە خاكەكەیدا دەبن، پشت بە زۆرێك لە دامەزراوە كۆمەڵایەتی- نەهلییەكان دەبەستێ كە ناوەڕۆكی ڕۆحی‌و غەیبی

تیا بەدی ئەکرێ وەکو (شامانی، ڕێگەی سیحرئامێزی جیاواز، هەندێ سرووتو مەراسیمی ڕۆحی).

ئــــەم کەمایەتیانـــــە ناچـــار دەبـــن بـــۆ بەرەنگاربوونـــــەوەی تەنگـــــژە دەروونیــــەکانو کەمکردنـــەوەی بـــاری دڵەڕاوکـــەو هەســتکردن بـــە نائومێـدیو ورەبـەردان، پـەنا ببەنـە بـەر شـێوازی سروشـتی هەڵچوونو تـاوگیری سۆزداریی بـەهێز کـە کەلەپوورو کۆمەڵ ڕێگەی پێداون، وەکو سەمای شێت ئامێزی هستیریو گۆرانی پڕ هاوارو قیژە.

٣-شێوازی ستراتیژی بۆ کۆنترۆڵکردن:

ئـــــەم شــــێوازە بـــــە ڕێگـــــەی ســــرووتە دەســـتەگەلییەکانەوە پابەنـــدە، کـــە پشـــتگیری لـــە پێـداگرتن لەسـەر ئـەو پەیوەندییـە کۆمەڵایەتیانـە دەکاتـــەوەو ئاگـــایی دوورکەوتنـــەوە لـــە ئاڕاســـتە داوەشینەکان دەکـات، هـەروەکو لـەو خوتبـە ڕوحـیو ئەخلاقیانـەدا دەوترێنـەوە، مـرۆڤ ئاگـادار دەکاتـەوە پـەلاماردەرو شـەڕەنگێز نـەبێت، سیستەمو خـەڵکیان خۆشبوێ، کـار لەسـەر ئاسـایشو کـاری چـاکە بکـەن، بەڵگـە لەسـەر ئـەوە جەختکردنەوەیـە لەسـەر ئـەو بیروبۆچـوونانەی کـــە هەڕەشـــەی ســـزای دواڕۆژو

پاداشت لەسەر کاری چاکەو خێرو بابەتی ئامۆژگاریو هاندانی ڕۆحیو ئەخلاقی لەخۆ گرتووە، ئەم شێوازانەو نموونەی لەو جۆرە کاریگەرییەکی گەورەی هەیە بۆ دابینکردنی کۆنترۆلکردن هەروەها تەمبێ کردنی تاکە شەڕەنگێزو دەروون نەخۆشەکان، کە شێوازی هەڕەشەکردنە بە سزای دواڕۆژ، ئەم شێوازە ئاراستەکراوە، کاریگەریی دەروونی چارەسەریشی لای تاکە ئاچوون یەکەکان هەیە، چونکە توخمە زەینییە هەمەجۆرەکان لەوانە خودی باڵا Superego[٥٥] لە کەسێتی تاکە دوودڵەکانو بەهێزکردنی هەستکردنی خود لە بەرپرسیارێتی، لا دروست دەکا.

ڕۆڵی مرۆناسیی پزیشکی لە بواری چارەسەرکرندا بەم جۆرە دەرئەبڕین:

١-مومارەسەو نەریتە کۆمەڵایەتییەکان لە دەروونی خەڵکدا جێگەو ئاراستەیەکیان لە چارەسەری هەندێ نیشانەو نەخۆشیدا هەیە کە مرۆڤ تووشی دەبێ. باشترین بەڵگە لەسەر ئەوە هەندێ لەو نەریتانە بەهرەو دانراوی ئەدەبی پەند ئامێزیان سەبارەت بە کاروبارە میللییەکان هەیە،

لەوانە چارەسەری میللی، جادووکردن، وەرگرتنی ڕای دەوروبەر، بۆ سەرکەوتووترین چارەسەری نزیك.

کەواتــە کــارلێکی تــەواو لــە نێــوان ئــارەزووی نــــــەخۆش بــــــۆ چارەســــــەرکردنو نەریتــــــە کۆمەلایەتییەکاندا هەیـە کـە لـە بیروبـاوەڕە میللییـە باوەکانەوە سەریهەڵداوە.

٢-هەنـدێ لـەو بـاوەڕو پراکتیزانـە بـە ئـامرازی چارەسـەریی سـەرکەوتوو دانـەنرێن، بـە تایبـەتی لـە چارەســـەرکردنی هەنـــدێ نەخۆشـــی ســـادە وەکـــو ئارامبەخشی دەروونی.

٣-دۆزینەوەی ئـەم مومارەسـەو بـاوەڕە میللییانـەو ئاراستەکردنیان بە شێوەی ڕاستو دروستو هەوڵدان بۆ لابردنی ئـەو نەریتـە کۆمەلایەتییـە ناشایستانەی نەبنــە هــۆی ئــەو نەخۆشــیانە ئــەرکی سەرشــانی مرۆڤناســە پزیشــکییەکانە، لــە ڕێگــەی تۆژینــەوەی نێـوان کەرەسـتەکانی چارەسـەری خۆمـاڵیو چـەمکی نەخۆشـــــی کـــــە لـــــە شـــــێوازە کـــــەلتووریو عەقیدەییەکانەوە سەریهەڵداوە کە کردەوەو چالاکیو چەمکە باوەکان بـە دەوریـدا ئەسووڕێنەوە، تـاکو بـە پێــی شــێوازەکانی خۆپاراســتنو چارەســەرکردن لــە لایەن (مەبەستدارێتی) کۆمەڵگەوە سنووردار بکرێت.

٤ـتێگەیشــتن لــەم فاكتەرانــە بــە (گەیشــتەو دەرهاویشــتەوە) بــوار لــە بــەردەم نەخشــەدانەری تەندروستی گشتی خۆشدەكات، چاودێری تۆژینــەوەی مرۆناسییە پزیشكییەكان بكـات، كـە ئاسانكاری لـە پراكتیزەكردنی ئـەم نەخشانەدا دەكاتو سـەركەوتن بەدەســت دێــنێو هاریكــاریو سەرخســتنی هــەموو هەوڵــە دیاریكراوەكــان لــە ئەســتۆ دەگــرێ، تــاكو مەبەســـــتەكانی لــــە گەشەســـــەندنی كۆمەڵگـــــەو خۆشگوزەرانی مرۆڤدا بەدەستبێنێ.

بەشی سێیەم

دیدگای ئەنترۆپۆلۆژی بۆ تەندروستی‌و نەخۆشی

دیدی ئەنترۆپۆلۆجی بۆ تەندروستی‌و نەخۆشی لە سیاقە ئیکۆلۆجی‌و کەلتووری‌و کۆمەڵایەتیەکەیەوە، وەکو فاکتەرێکی کارا لە دیاریکردنی واقعی تەندروستی کۆمەڵەکان‌و گەلان باسی لێوە دەکرێ.

ئاراستەی ئەنترۆپۆلۆژی بە شیتەڵکردنی وردی پێکهاتە ژینگەیی‌و کەلتوورە کۆمەڵایەتییەکان (نەریت‌و بەهاکان) و مومارەسەی تایبەتی ڕەوشتی تاك کە ملکەچی ئەوانە، کۆتایی دێ. هەروەها پێوەندی هەموو ئەمانە بە کارلێکی سروشتی نێوان خەڵك تاکو کۆمەڵ‌و ژینگەی سروشتی، و کاریگەریی لەسەر تەندروستیان لە ڕووی جەستەیی‌و دەروونی‌و زەینییەوە[٥٦] کە پێشتر بە وردی لە هەردوو بەشی ڕابردوودا لێی دواین، بەهێزە. ڕۆشنگەری ڕۆڵی دیاری لە بەخشینی مانای دیاردەو شتەکان هەیە، لەوانە تێگەیشتن لە تەندروستی‌و نەخۆشی‌و

چارەسەرکردن بە پێی باوەڕە کەلتوورییە کۆمەڵایەتییە ڕێکخراوو زیندە چالاکییەکان کە زانستی فاکتەری ناوەند (عامل الوسیط) ئەسەپێنێ کە خۆی لە نێوان نەخۆشی (کە پێویستە چارەسەر بکرێ) لەگەڵ ڕەوشتی مرۆڤ، کە فێر نەکرێ چۆن بەرگری لە نەخۆشی بکات[٥٧]. ئەم فاکتەرە بە ئاراستە کۆمەڵایەتییەکان دەناسرێت[٥٨].

ئاراستەو شێوازە چارەسەرییەکان وەکو توخمەکانی کەلتوور:

ئەو کۆمەڵەی کە نەخۆشییەك لە نەخۆشییکان یان پەتایەك لە پەتاکانی تێدا بڵاودەبێتەوە، ئاراستە کۆمەڵییەك لەنێو خۆیاندا، بەرەو ڕووی ئەو نەخۆشییە، یان پەتایە، دروست دەکەن. ئەم ئاراستەیەش بەندە بە شارەزایی کەڵەکە بوو و کارتێکردنە کەلتورییەکانەوە. بەڵام بزاوتە جووڵەکەی لە بەرەنجامی هەڵوێستەوە وەردەگرێ، کۆمەڵو گرووپەکان شوێن شێوازە ڕەوشتیەکان دەکەون و کۆمەڵگە خۆی پێدەناسێنێ تاکو نەبێتە بەشێك لە کەلتوورەکەی[٥٩]. مرۆڤ هەر لە سەروبەندی دروست بوونیەوە لەسەر زەوی تووشی نەخۆشیەکان بووە، بۆیە بەرامبەر بە وێستگە

مەترسیدارەکان کە هەڕەشەی لە تاکو کۆی کۆمەڵەکەی کردووەو کەلتوورەکەی خستۆتە مەترسیەوە، بە تایبەتی بە بڵاوبوونەوەی پەتاو درمەکان، لەبەر ئەوە کەلتوورو کۆمەلگەکانی کەرەستەکانی خۆیان بۆ بەرەنگاری ئەم مەترسییە خستۆتە گەڕ بۆ وەستاندنی یان چارەسەرکردنی یان خۆپاراستن لێی. گرنگترین شێوازەکانی دەرمان و جادووگەری بووە، بۆیە کەلتوورەکان دۆزینەوەو گەشەپێدانی شێوەکانی مامەڵەکردن لەگەڵ نەخۆشیدا خستە بەرچاو، ئەویش بە کاری نوژداری ناسراوە. مومارەسەی نوشداریو شێوازەکانی بەشێکە لە کەلتوور لەهەر کۆمەڵێکدا[٦٠].

کەلتوور دەستکەوتێکە بۆ تاکەکان، لە بەشێك لە ڕەوشتەکان پێکدێ کە تاکەکانی کۆمەڵە کەلتوورییەکان فێری دەبێو بەشداری تێدا دەکات، ئەوەی لە چارەسەری ئامادە بۆ کێشەکانمان پێشکەشی دەکات ڕۆڵی خۆی لە ڕێکخستنی هەر گۆشەیەك لە لایەنەکانی ژیانمان دەبینێ، هەروەها جۆرە ڕەوشتێکە پێشینەکان دایانهێناوە[٦١] و لەناویاندا ئاراستەو شێوازەکان لەگەڵ نەخۆشیدا مامەڵە دەکەن، بنەما کەلتوورییەکان سەرچاوەیان لە

ئاراستەکردنی ئەم ئاراستە و شێوازانە هەیە بەوەی کۆمەڵ لەسەری کۆکەو ئەوەکان بە ئەزموون‌و هەوڵدان‌و زانیاری خۆیان بە ماوەیەکی درێژخایەن کۆیان کردۆتەوەو لە ئەنجامی واقیعە ئیکۆلۆجی‌و مرۆڤایەتیەکانەوە بۆ ئەم مەبەستە وەریان گرتووە.

زانستی پزیشکی چۆن بۆ مرۆڤ ئامادەکراوە؟

دوای ماوەیەکی زۆرو ئەزموونێکی تاڵ‌و شارەزاییکی کەڵەکەبوو مرۆڤ درکی بەوە کرد، کە فاکتەری جیاواز بۆ حاڵەتەکانی نەخۆشی هەیە کە تووشی مرۆڤ دەبێت. لەو فاکتەرانەش، فاکتەری سرووشتی، ڕۆڵێکی دیاری هەیە وەکو قرچەی گەرماو سەرمای جگەربڕ یان بە هۆی جیاوازی کتوپڕ لە نێوانیاندا، دروست دەبێ.

هەندێ جار هۆکارەکانی خۆراکی یان ژیاری، یان ژاراوی بوونە، یان بە هۆی تووشبوونی مرۆڤ بە هەندێ ڕووداوی کتوپڕ وەکو شکاوی، برین، سوتاوی‌و شتی تر[٦٢] هەندێ جاریش هۆکارەکان نادیارن‌و هەستیان پێناکرێت، نەیگێڕنەوە بۆ هێزە

غەیبیەکان، سزا ئەدریٚ یان تووشی بەڵای دەکا، یان بە گویٚرەی دیدگای دونیایی تۆڵەی لیٚدەکاتەوە[٦٣] تیٚگەیشتنی بۆ نەخۆشی، جۆرەکانی بیرکردنەوەی پەیوەست بە دیاردەو هۆکانی نەخۆشی، ناسینەوەی ئەو ڕووداوانەیە کە لە ژینگەیەکی کەلتووری دیاریکراودا ئەدریٚتە پاڵ دونیای نەخۆشی، لە ژینگەیەکی کەلتوری دیاریکراودا، گوایە توخمی کۆمەڵایەتی ڕۆژانەن، نەك فیکرو بیروباوەڕە نادیارەکان کە بە باڵای شارەزاو پسپۆڕەکاندا بڕاون[٦٤].

چەمکی نەخۆشی (وەکو پیٚیدا ڕەت بووین) جگە لە بەشیٚك لە وەسیلەکانی چارەسەرکردنی کە ماناو دەلالەتەکانی لە پیٚوەندی نیٚوان نەخۆشیو پیٚکهاتەی کۆمەڵایەتی وەردەگریٚ، شتی تر نییە. بەوەش نەخۆشی لەگەڵ سیستەمی کۆمەڵایەتیدا یەکدەگریٚ، ناتوانین وەکو دیاردەیەکی ژیاری سرووشتی لە تۆژینەوە دایبڕین، بەڵکو دوای فاکتەرە کۆمەڵایەتیو کەلتوورییەکەشی دەکەویٚت.

مرۆڤی سەرەتایی هەوڵیدا ڕزگاری بیٚ لەو نەخۆشییەی تووشی دیٚت یان بە برینداری پەکی دەکەویٚت، یان نازاریٚك پەکی دەخات، بۆیە هەوڵی

زۆری دا ئەوەی لە خاك بەردەستی دەکەوێ لە خۆڵ یان ڕووەك یان پاشەڕۆی گیانەوەر بە کاری بێنی، ئەمە سەرەتای کاری پزیشکیو چارەسەر بوو یان ئەکرێ بڵێین مەعریفەی نووشداری[٦٥]. ئەخۆشی تا چەند سەدەیەك کارێکی نادیار بوو ئەنجا بە چارەسەری جادووگەریو ئەفسانەوە بەسترایەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا شێوازی ئەقلانی بە پێی ئاسۆ مرۆڤایەتییەکەی لە چوارچێوەی زانستی ئەو دەمەدا ڕێگر نەبوو. بەلام برینو ئەنگاوتنەکان لە کۆندا بە جۆرێك لە جۆرەکان بە ڕێگای ماقووڵ چارەسەر دەکران وەکو (تربنة)[٦٦]. بۆ هەندێ مەبەستی چارەسەرکردن پشتیان بە ڕووەك بەستووە، بەلام جادووگەری بۆ ئەو ئەخۆشیانە پێڕەو کراوە کە هۆیەکەی نەزانراو بووە[٦٧]. لە کۆمەڵی شێوازە فیکریو مومارەسە پزیشکییەکاندا ڕیتمێکی پزیشکی بۆ مرۆڤ ئامادەکراوە، پەیوەندی بەو ئەخۆشییانەوە هەیە کە مرۆڤ تووشیان دەبێ[٦٨]. ئەم ڕیتمەش لەگەڵ ڕیتمەکانی پێکهاتە کۆمەلایەتییەکاندا بۆ هەر کۆمەڵگەیەك بە پێی کەلتووری ئەو کۆمەڵگەیە یەکانگیر دەبێتەوەو سەرجەمگیری کارلێکی لەگەڵ دەکات.

سەرەتاكانی گرنگیدان بە پزیشكی میللی لە ڕووی ئەنترۆپۆلۆژییەوە

زانای بەریتانی (ڕیفرز) لە كتێبی (نوژداری)، یان (پزیشكی میللی)، یەكەم كەس بوو لەسەر باوەڕی مومارەسە نوژدارییەكان لەنێو گەلانی دواكەوتەو نەخوێندەواردا نووسیو ڕێبەری كردنی بەستنەوەی نوژداری بە لایەنەكانی وەكو كەلتوورو سیستەمی كۆمەڵایەتی گرتە ئەستۆ[٦٩]. گرنگیدان بەم چەشنە پزیشكیە بەو بابەتە گرنگانە دائەنرێ، كە مرۆناسەكان كاتێكی زۆریان بۆ تەرخان كردو لەو كۆمەڵە تەقلیدییانەشدا ئەركەكانیان پیادە كرد كە نوژداری میللی تێدا بڵاوە[٧٠] بەوەش مەعریفە سەرەتاییەكانی مرۆڤی سەرەتایی لە تەوزیف كردنی سەرچاوە مەعریفیو ژینگەییەكاندا، كەڵكی وەرگرتو كەردستە پشت پێبەستراوەكانیش شێوەكانی خۆی لە سەرچاوە كانزاییو ڕووەكیو گیانەوەرییەكانو سرووتە ڕۆحییەكان كە شوێنەواری دەروونی لەسەر مرۆڤ جێدێڵێ بەشداری لە مومارەسە چارەسەریو خۆپارێزییەكان دەكات، بە

گورتی مەبەست لە چارەسەرکردن یان پزیشکی میللی، ئەو شێوازانەیە کە کۆمەڵە دواکەوتوو و نەخوێندەوارەکان و کۆمەڵگا تەقلیدییەکان پشتی پێدەبەستن، لەسەر ئەو بنەمایەکاری لەسەر دەکەن، کە موژدەی چاکبوونەوەی لە خۆگرتووە، بێ ئەوەی هیچ کاریگەرییەکی لابەلای لەسەر لەش هەبێ. زۆر ڕاچێتەی جیاواز لای ئەم گەلانە هەیە. لە شێوەی مەرهەمو گیراوە، هەندێ جار کرداری نەشتەرگەرییش بە شێوەی ساکارو سەرەتایی لەو دەمەدا بە ئەنجام گەیشتووە. نوژداری، وەکو تۆژینەوە ئەتنۆگرافییکان باسی دەکەن، زۆر جار ئەنجامی باشی بەدەستهێناوە، لای هەندێ کەلتوورو کۆمەلگەی شارستانی (وەك چینییەکان، هیندییە سوورەکان، دانیشتوانی دورگەی کینیای نوێ)، ڕەسیدێکی گەورەیان لە کاری نوژداری[٧١] لا کەڵەکە بووە.

ئەگەر نوژداری نوێ لە کۆمەلگە تازە پێگەیشتووەکاندا شوێن پێی خۆی کردبێتەوە، ئەوا مرۆناسەکانیش بۆ ماوەیەکی درێژخایەن گرنگیان بە لایەنی نوشداری ئەدا بێ ڕەچاوکردنی لایەنی ڕەسمی. ئەم لایەنە وەکو بابەتێکی بنەڕەتی بوونی

بابەتی تایبەتمەندی مرۆناسە پزیشکیەکان، هەرچەندە گرنگیشیان بە پراکتیکە نوێیەکانی پزیشکیو دامەزراوە پزیشکییەکانی کۆمەڵگە نوێییەکان نەدا. هیچ کەلتوورێك لە کەلتوورەکان نییە، توخمەکانی پزیشکی میللی (نوژداری)یان لەخۆ نەگرتبێ، جیاوازی نێوان ئەم کۆمەڵگەیانەش مەسەلەیەکی ڕێژەییە. کۆمەڵگە هاوچەرخەکان زیاتر پشت ئەستوورن بە پزیشکی نوێوە، کەمتر باوەڕیان بە کاری نوژداری هەیە بە پێچەوانەشەوە ڕاستە. بەڵکو گەڕانەوەیەك هەیە بۆ پزیشکی دەوەنو گژوگیاو تیمارکردن بە بەرهەمی سروشتی لە ژینگەدا، وەکو مرۆڤ پێش گەیشتنی بە پزیشکیی نوێ بە کاری نەهێنا، بەڵام دیدی کۆمەڵگەی نوێ بۆ ئەم شێوازە ئەوەیە، بە شێوازێکی دواکەوتوو مامەڵەی لەگەڵ دەکات[٧٢]. ڕەنگە ئەم گەڕانەوەیە لەسەر ڕووی لاپەڕەو گۆفارەکان بەدی بکەین، ئەویش بە دەرخستنی بوارو تایبەتمەندیی چارەسەرکردن بۆ هەندێ لەو گژوگیاو تیمارکردنانە، لە دەروازەی ئەزموونگەرییەوە. ئەم واقعە وای لە زانایەکی وەکو (ئەکێرکخت) کە یەکێکە لە دیارترین ئەو کەسانەی کە لە بواری مرۆناسیی پزیشکیدا

کاریکردووە بلێ "ئێستا تۆژینەوەیەکی بەراوردکاری گەورە نەکرێ بۆ نوژداریی سەرەتایی کە بەهایەکی گەورەی بۆ سەر مێژووی نوژداری‌و دەردەکان بە گشتی هەیە[٧٣].

بە کردەوەش، هەندێ لە پسپۆڕانی کایە پزیشکی‌و دەرمانسازییەکانیش ئەو ئەرکەیان گرتە ئەستۆی خۆیان لە شێوازەکانی‌و مادە چارەسەرییە چالاك‌و بێزیانەکان، لە بەرهەمە پیشەسازییەکان – دەرمان‌و گیراوەکان- کە هەندێکیان زیانی لاوەکی‌و کاریگەریی لابەلای بۆ سەر نەخۆش هەیە. هەروەها نائومێدبوونی هەندێ لە تاقیگەکان لە دۆزینەوەی چارەسەری گونجاو بۆ هەندێ لە نەخۆشییەکان. ئەوەش وای خواست بە دوای تاقیکردنەوەی گەلاندا بچین، لەوەی کە تۆژەرەکان ڕەنێویان هێناوەو لە مومارەسەو شارەزاییان سوودمەند بوونە. ئەم گەڕانەوەیە، کە تۆژینەوەی بەراوردکاری لەسەر کراوە، بیرۆکەکەی (ئەکیرکخت) بەسەرماندا ئەسەپێنێ سەبارەت بە نوشداری سەرەتایی (میللی تەقلیدی) تاکو لە تێگەیشتن‌و پێودانگی خۆمان دوورکەوینەوە[٧٤] ئەمەش دامالینی بەهاو میتۆدە بابەتییەکان‌و دیدگا ڕێژەییەکە، ئەسەپێنێ تاکو

لەگەڵ سیاقە ئیکۆلۆجیو کۆمەڵایەتیو کەلتوورییەکە بگونجێ کە دەسەڵاتی بەسەر مومارەسە پزیشکییەکاندا ئەشکێو ئاراستە یان پێشکەشی دەکات.

چۆن لە نوزداری دەگەین؟

ڕەنگە دیارترین پێودانگی پێویست بۆ تێگەیشتن لە نوزداری، گەڕانەوە بێ بۆ چەمکی کۆمەڵگەو کەلتوورەکەی کە تەندروستیو نەخۆشی لە هەناوی خۆیدا هەڵدەگرێ، لێرەدا نموونەیەکی (ڕیفرز) کە لە سێ کۆمەڵە مەسەلە دەدوێ دێنینەوە، ئەو گۆڕانکارییەی سەبارەت بە ڕەوشت ڕەچاوی کردووە، بە تایبەتی ڕەوشتی کۆمەڵە تەقلیدییەکان لە بەرەنگاربوونەوەی نەخۆشیدا. بەڵام گۆڕانکارییەکانی ئایندە[٧٥] پێی وایە تەنها ئاراستەی کۆمەڵە بەرەو جیهان یان دیدگای بوونەوەری (المنظور الكوني)[٧٦]. ڕیفرز لە هەوڵی ئەوەدایە هەرسێ دیدە بوونەوەرییەکە لێك جیابکاتەوە، لە بەرامبەر هەریەکەشیان باس لە شێوازی ڕەوشت لە بەرەنگاربوونەوەی نەخۆشیدا بکات، بەم جۆرە[٧٧]:

١-دیدی جادووبازی: ئەم بۆچوونە پێی وایە نەخۆشی بەرهەمی کردەوە جادووییەکانە، هەندێ کەس پێیان وایە هێندە نادیارەکان (غیبی) بڵاوی دەکەنەوە، بۆیە تەنها بە جادووگەریو بەختگرتنەوە، بەرەنگاری نەخۆشی دەبێتەوە.

٢-دیدی ئایینی: ئەم باوەڕە پێی وایە هێزە ڕۆحیو نادیارەکان، فاکتەری کتوپڕن بۆ نەخۆشییەکان، بە مومارەسە ئەخلاقیو ئاینییەکانیش ڕازی دەکرێن.

٣-دیدی سرووشتی: ئەم دیدە وای دەبینێ فاکتەرە سرووشتییەکان هۆکاری نەخۆشین، پەیوەندی هۆکاری لە نێوان دیاردە سرووشتییەکانو ڕوودانی نەخۆشیدا (ناوەکیو دەرەکی) هەیە، بە ڕەوشتو مومارەسە چارەسەر دەکرێ، ئامرازەکانی مومارەسەش پشت ئەستوورن بە چارەسەری دەرمانیو گیراوەو ڕاچێتە سرووشتییەکان بۆ ئەو نەخۆشیو کۆسپانە. لەسەر ئەو بنەمایە ئەبینین تێکەڵکردنێك لە نێوان هەموو قۆناغەکان بۆ ئەم ئاراستانە بوونی هەیە، بە واتایەکی تر، تێکچڕژانی چەمكو لێکدانەوەو ڕەوشتو مومارەسە ئاراستەکراوەکان بۆ چارەسەرکردنو خۆپارێزی،

لێرەدا پێڕەوکراوە، جادووگەر لەگەڵ پیاوی ئایینی، ئایین لەگەڵ سروشت، ڕەنگە لە کەلتووری کۆمەڵگەی خۆماندا بۆ نەخۆشیو باوەڕەکانی ئەو نیشانەیەمان پێکابێ کە دەڵێ، بەڵاو ئاشووبیی، خوا بە سەرمانیدا ئەدات (نبلوکم الخیر والشر، فتنه) ئایەتی قورئانی پیرۆز، هەروەها فاکتەرە سرووشتیو ژیارییەکان بۆ تووشبوون بە دەردو نەخۆشی وەکو هۆکاری ڕاستەوخۆ بوونی هەیە. بەڵام باوەڕکردن بە جادووگەری چارەسەرو لێکدانەوەی بە جۆرێکە گوایە دەستی ڕەشی هێزە غەیبییەکان وەکو جنۆکەو گیانە شەڕەنگێزەکان ئەو چارەسەرەیان لایە، هەرچەندە باوەڕداران فاکتەری نەخۆشیو کاریگەرییەکەی لایان ڕوونو ئاشکرایە، بەڵام کاریگەریی بنەڕەتی لە ڕێگەی ئەو کەلتوورەوە سەریهەڵداوە کە هیچ ئەندامێکی ئەو کەلتوورە ناتوانێ بە ئاسانی چاوی لێبپۆشێو چەمۆڵەی ئەو دێوەزمەیە لەسەر خۆی لابات.

ئەم جیاکارییە لە چارەسەریو خۆپارێزی کارە نوشدارییەکاندا هەڵقوڵاوی ناخی ئیکۆلۆجی، کەلتووری، کۆمەڵایەتییە کە (ئەکیرکخت) بەم جۆرە ڕوونی کردۆتەوە[٧٨].

١-نوژداری تەقلیدی یەك جۆر نییە، بەلکو چەند جۆرێکە لە کاری پزیشکی تەقلیدی بە شێوەی جیاواز.

٢-ئەم جیاوازییانە زۆرجار لە ئاستی شێوەدا دەبن، بەلاّم لەسەر ئاستی توخمو پێکهاتەکان زیاتر لێکدەچنو یەکانگیرن —چونکە شێوە پزیشکییەکان بە ژمارەیەك لە توخمی هاوبەش لەنێو خۆیاندا بەستراون، لە ڕووی چارەسەرکردنو نەخۆشییەکان یان هەندێ توخمی کەلتووری لای ژینگە سرووشتییەکان، هاوشێوەن، هەرچەندە کۆمەلگەکان جۆربەجۆر بن، جیاوازی لەسەر ئاستی جۆری پزیشکیی کە لە سەری دروستبووەو پشت بە سیاقە کەلتوورییەکەی دەبەستێ، نییە.

٢-سەرجەمگیریو پابەندبوونی توخمە پزیشکییە جیاوازەکانو بەستنەوەیان بە پێکهاتە کەلتوورییە گشتیەکە، بۆ کۆمەلگە جیاوازە، بە جیاوازیی پێکهاتەی کەلتووریی کۆمەلگەیەك بۆ ئەویدی بە پێی ئەو سنووربەندییانەی کە جۆری کەلتوورە باوەکە پێکدێنێ.

نوژداری میللی یان تەقلیدیو شوێنو ئەو بابەتانەی تر کە نەچێتە خانەی باوەڕە

میللییەکانەوە، چەند وەزعێکی جیاواز وەردەگرێ لە لایەن بڵاوبوونەوەو مومارەسەوە. ئەم جیاوازییەش بە چەند فاکتەرێکی دەروونیو کۆمەڵایەتی، کەلتوریو ئیکۆلۆجییەوە پابەندە. نوژداری لە ژینگە دابڕاوەکاندا بە هۆی لاوازی لە پەیوەندیکردن بە دونیای دەرەوە، زاڵ دەبێ، هەرچەندە پەسەندکراو بێتو لە هەندێ شوێنی مەدەنیدا مومارەسە بکرێو هاوشان لەگەڵ پزیشکی نوێدا پێڕەو بکرێ سەرەڕای ئەوەش نوژداری کەمتر لە کۆمەڵگە شارنشینەکاندا کاری پێدەکرێ[٧٩] .

سنووربەندییە کاریگەرەکان لە شێوازی نوژداریو پرۆسەکردنیدا

نوژداری بە توخمو پێکهاتەو شێوازەکانییەوە، چەند سەدەیەکی لە تێڕامانی کارا، تیۆری زەینیی نەترسانە بەسەربردووە، بەوەی ئەزموونەکانی چەندەها بار جەختی لەسەر کراوەتەوەو تاوتوێ کراوە، جگە لە ڕاستگۆیی ئەم باوەڕو تیۆرانە، ڕێکەوت هەندێ جار ڕۆڵێکی گرنگی لە دۆزینەوەی تایبەتمەندی ئەو توخمو مادانە بینیوە دواتر وەکو مادەیەکی پزیشکی دەوستاو دەست دەکاتو وەکو

شـێوازێکی چارەسـەری یـان خۆپـارێزیی بـاو پشـتی پێدەبەسترێ.

نموونـەی ئـەوەش ئەوەیـە کـە نـوژداری عـەرەبی (اسـحق بـن حـنین) باسـی لێـوە دەکـات، دەڵـێ ژنێـك تووشـی نەخۆشـییەك بـوو، پزیشـکەکانی هـاودەمی خـۆی نائومێـد بـوون لـە چارەسـەرکردنی، هـەروەها ئـەڵێ بـە رێکـەوت چـنگی لـە رووەکـی (راسـن)[٨٠] گیربوو، لێی خواردو چاکبووەوە، ئەنجا لەسەر خەڵکی تـر تـاقیکردەوە هـەمان ئـەنجامی دەسـتکەوت. بـەم جـۆرە خـەڵك ئـەم دەرمانـەیان ناسـی کـە چـاکەو بەکاریان هێنا.. هەر بەو جۆرە مرۆڤـی سـەرەتاییش. ناوی ئەو دەرمانەی ئەزبەردەکرد کە لێی سوودمەند دەبـوو یـان خـەڵکی تـر سـوودی لێـدەبینی لـەو نەخۆشـییانەی کـە تووشـیان دەبـوو. هـەروەها ئـەو دەرمانانەش کە چالاك نەبوایـەو زیانبـەخش بووایـە رەفـزی دەکـردەوە، نـوژداری‌و دەرمانسـازی هونـەری چارەسەرکردن هاتە کایەوە[٨١].

لیڤـی شـتراوس رۆڵـی ئەزموونگـەری‌و گەڕانـە خۆویسـتەکانی بـە دوای کەرەسـتەو مادەکـان بـۆ مەبەستی پزیشکی، پشتڕاست کـردەوە، لـە هەنـدێ لـە وتارەکانیدا[٨٢] ئاماژە بەوە دەکات چـەند بـە خێرایـی

بەكارهێنانـــە پزیشـــكییەكەی ئـــەو نەمامـــەیان دۆزییـــەوە، كـــە لـــە دونیـــای نوێـــوە بـــۆ فلیـــپین گواستیانەوەو پەروەردەیان كرد، بە هەمان شێوە كە لە دابونـەریتی مەكسیكدا پێـڕەو كـراوەو بـۆ هـەمان مەبەست بە كاریان هێناوە.

هـەروەها شـتراوس شـایاتحالێ یـەكێ لـە زاناكـانی زینـدەوەرزانییـە لـە لێكدانـــەوەی ئـــەم دیاردەیـــەدا ئەنووسێ، ئەو ڕووەكانەی كە قەدو گەڵاكەیان تاڵە لە فلیـپین بـۆ چارەسـەری ئـازاری گـەدە بـەكاری دێـنن. هـــەر كـــاتێ ڕووەكێـــك بدۆزنـــەوە هـــەمان ئـــەو تایبەتمەندییـــەی هـــەبێ، یەكســـەر دەیخەنـــە ســـەر تاقیكردنەوەكـەی خۆیـان. چـونكە زۆربـەی خـەڵكی فلیـپین خـەریكی تاقیكردنـەوەی ڕووەكـەكانن‌و هـەر خۆیـــان زوو درك بـــە ڕێگـــەی بـــەكارهێنانی ئـــەو ڕووەكانە دەكەن كە لە دەرەوە پێیان دەگات، ئـەوەش پێوەرێكـــە بـــۆ ئـــەو جـــۆرە ڕووەكانـــەی كـــە لـــە كەلتوورەكەیاندا ئەیناسن.

تۆژمرەوەكان ئەو ڕۆڵەی كە پرۆسەی پێگەیانـدنی كـەلتوورو بـە كۆمەڵایـەتیبوون، ئـەیگێڕێ بـە هـەدەر نـادەن، لـە پاراسـتنی ئـەو شـتەی پەیوەنـدی بـە نوژدارییـەوە هەیـە، لـە شـێوازو ئـاخو چـەمكەكان

ئەوەی کە لە کۆمەڵگە لە میانەی زنجیرە کەڵەکەبووە درێژخایەنەکانـدا بـۆ فاکتـەرەکانی پێشـوو، گرنگیـی خۆی هەبووە.

کاریگەریی کارلێکی مرۆیی-ئیکۆلۆجی سەبارەت بە نوژداری وەکو فاکتەرێکی سنوردار

لە گرنگترین سنووربەندە کاریگەرەکانی نوژداری، کارلێکی نێوان مرۆڤ و ڕیتمی ئیکۆلۆجییە. سەرچاوە ژینگەییەکان لە گژوگیای پزیشکی و بەردی پیرۆز، لم پێکـدێت، ئەمانـە نـاتوانن بـە تـەنها نەخۆشـەکان چاکبکەنەوە، ئەگەر کارامەیی مرۆڤی لەگەڵدا نـەبێ و مامەڵـەی لەگـەڵ نـەکات. کارامـەییش بـەبێ بـوونی سەرچاوە سرووشتییەکان کە مامەڵەی لەگەڵ نەکاو ملکەچی دەکات بۆ بەکارهێنان، هیچ بەهایەکی نییـە بـە چاوپۆشـین لـە مـەودای ڕاسـتو دروسـتی ئـەم بەکارهێنانـــە یـــان بـــەکارهێنانی هەڵـــەی ئـــەم سەرچـاوانە. کـارلێکی نێـوان شـارەزایی مـرۆڤ و سەرچـاوە ژینگەییـەکان لـە جـۆرو کەرەسـتەی بـەکارهێنان، لـە پیـادەکردنی کـاری نوژداریـدا

مومکینه. شارەزایی کەلتوور بەهێز دەکات، کەلتوور خۆشی شارەزایی دەدات. بۆ نموونە ئەگەر ڕووەك یان چەند سەرچاوەیەکی گیانەوەری تێکەڵ بکرێو چەند مادەیەکی تری وەکو ماستو هەنگیوینی تێبکرێو دوای کوڵان بدرێتە نەخۆش، ئەوا شێوازی چارەسەرکردن، کاراترو کاریگەرتر دەبێت[٨٣].

مرۆڤ لە نێوان کارامەبوونو ژینگەدا لە سنووری خۆی ناوەستێ، بەڵکو ئەکشێ تاکو لە هەموو توانا ژینگەییو مرۆڤییەکانی تر سوودمەند دەبێ. هەندێ جار لێ گەرم لە چارەسەری هەندێ نەخۆشیدا بەکاردەبرێ، هەندێ جاریش بەرد لە چاکبوونەوەی هەندێ نەخۆشیدا بەکاردەبەن وەکو ڕەژووی بەردینو شیری ئەو گیانەوەرانەی کە ناخورێن وەکو شیری کەر لە چاکبوونەوەی هەندێ نەخۆشی وەکو هەوکردنی زمان بەکاردێت.

کەواتە خەڵك هەموو ئەو شتانە تاقی دەکەنەوە کە لەگەڵ یاساو ڕێساو نەرتیە باوەکان یەکانگیر دەبێتەوە، لەگەڵ پێودانگە کەلتوورییەکان، دەگونجێ پێش ئەوەی پەنابەرن بۆ کاری پزیشکی نوێ[٨٤].

گەلانی سیبەریا بەرهەمە سرووشتییەکان بۆ مەبەستی پزیشکی لە میانەی پێناسەی وردەوە، لە

میانــەی بــەهای تایبەتمەنــدەوە، لەســەر چــاودێری تایبــەت، بلیمــەتی، تێبــینی وردی وردەکارییــەکان، ئیشــکردن لەســەر جیــاوازی‌و بەراوردکارییــەکان، هەموو ئـەم خەسڵەتانە لەسەر نـەخۆش‌و پیشەوەر یان نووژدارو بەهرەمەند یان لـە ڕێگـەی ڕێکەوتـەوە، پراکتیزە دەبێ.

هەندێ کۆمەڵگە پێیان وایە خـواردنی جاڵجاڵۆکە و کرمــی ســپی بــۆ چارەســەری نــەزۆکی باشــە، لای (یاقوت‌و ئەتلیمان) بەزی گوێرەکەی ڕەش بـۆ هـاریی سەگ (داء الکلب) بـەکاردێت، لای (ئۆسـیت) ڕووەکـی (وردان) ئەگەر ورد بکرێت یان زراوی مریشك ئەگـەر بخـورێ بـۆ دومــەڵ‌و فتـق بــەکاردێت، لای ڕوس لـە سۆترکت کرمی سووری فلیقاوە، بۆ نـەخۆشی جومگـە بەکاردێ. لای یاقوت زراوی ماسی جوڕی (زنجـور)[٨٥] بـۆ نەخۆشـییەکانی چـاو بــەکاردێت، (لای بۆریـات) ماسی سپیلکە[٨٦]، قرژاڵ ئەگەر بە ساغی بخورێـت لـە پەرکەم‌و هەموو نەخۆشییەك چاکمان دەکاتەوە (لای خەڵکی سیبەریا)، مەرگەی کۆتر بۆ چارەسەری کۆکە (لای بۆریات)، ئەگەر هەردوو قاچی باڵندەی تیلفۆس ورد بکەیت بۆ چارەسەری گازی سـەگ بـەکاردێ (لای قەوزاقەکان). ئەگەر شەمشەمەکوێرە وشك بکرێتەوە

بۆ تا بەکاردێت (لای ڕووسەکان لە ئەلطای)، گەلی بۆریات پێی وایە گۆشتی ورچ ٧ جۆر نەخۆشی چارەسەر دەکات، خوێنەکەی ٥ جۆر نەخۆشی، بەزەگەی ٩ نەخۆشی، مێشکی ١٢ نەخۆشی زراوی ١٧ نەخۆشی، مووەکەی ٢ نەخۆشی چاکدەکاتەوە.

هەروەها لیفی شتراوس ئاماژە بەوە دەکات کە ڕەگەزە گیانەوەری و ڕووەکییەکان نەناسراون بەوەی سودبەخشن بەڵکو وا وەسف کراون یان کراون بە بابەتێکی گرنگ چونکە لە سەرەتادا بابەتێکی مەعریفی بوون.. لەبەر ڕووناکی ئەوەی کە ڕابورد، ئەو فاکتەرو سنووربەندییانەی کە کاریگەریی لەسەر مومارەسەو ئەو شێوازانە هەیە کە نوژداری پشتی پێدەبەستێ، بەم جۆرە کورت دەکەینەوە:

١-فاکتەری ژینگەیی: بە بوونی سەرچاوە سرووشتی، کانزایی، ڕووەکی و گیانەوەرییەکانەوە، سەرچاوە دەگرێ.

٢-خۆشویستنی پیشەکە یان ئارەزووی فێربوونو خۆهەڵقورتاندن.

٣-ئەزموونو شارەزایی پێشوو و زانیارییە کەڵەکەبووەکانو ئاسۆی زەین فرەوانی.

٤-فاکتەری ڕێکەوتو خواستنو دۆزینەوە.

٥-چەمك و باوەڕو ئەو دیدانەی کە کۆمەڵ سەبارەت بە نەخۆشی و تەندروستی باوەڕی پێیەتی.

٦-ڕیتمی پزیشکی کە لە هەناوی کەلتووردایە، بەشێکە لێی و بە توخمەکانی کاریگەرەو ئەرکی بونیادنان لە ئەستۆ ئەگرێ.

٧-نەریتەکانی خواردن و شێوازی خۆراك.

نوژداری لە نێوان زانست و نووشتەگەریدا

ئەکیرکخت ئەڵێ: (بۆ تێگەیشتن لە نوژداری سەرەتایی، پێویستە دوورتر لە پێودانگ و تێگەیشتنی خۆمان هەنگاو هەڵێنین)، ئەم دەستپێکە ڕێسایەکی میتۆدی دەگرێتەخۆ، داوا لە تۆژەرەوەکان دەکا بۆ دامالینی بەهاو دیاردەو هەڵوێستە کەلتووری و کۆمەڵایەتییەکان، لەبەر ڕۆشنایی واقیع و کاری نوژداری، ئەگینا ئەو برگانەی لە بەهاو پێودانگ و تێگەیشتنی کۆمەڵگەکانیانەوە دەرئەچن، بە پێچەوانەی واقیع و دیاردە لێکۆڵراوەکان بڕیاری لێئەدرێ.

ئەگەر لەم سەرەتاگەیەوە دەستپێبکەین، ئەوا ئامانجمان لە نوژداری دەبێتە شێوەیەك لە نوشتەگەری یان نموونەیەك لە زانست، یان لە نێوانی هەردووکیاندا؟ نوژداری بەوە دەناسرێ، هەلگری هەموو ئەو فیکرو بیروبۆچوونە تەقلیدیو باوەڕانەیە سەبارەت بە نەخۆشیو چارەسەرکردن، لەگەڵ هەموو ئەو شتانەی پەیوەندی بەوانەوە هەیە لە ڕەوشتو شێوازو ئەو مومارەسانەی پەیوەندی بە خۆپاراستن لە نەخۆشیو چارەسەرکردنی هەیە.

بە چاوپۆشین لە ڕیتمی ڕەسمی بۆ پزیشکی زانستی[٨٨]. زانا (یۆدر) ئاماژە بە دوو لقی بنەڕەتی لە نوژداری دەکا[٨٩] ئەوانیش:

١-نوژداری ڕوحی: بە (نوژداریی تەمومژاوی) یان (نوژداری ئایینی- سیحری) دەناسرێ، نووشتە (الرقى) جادوو (التعاویذ)، ورتە ورتو وشە پیرۆزەکان وەکو چارەسەری نەخۆشییەکان، بەکاردەهێنێ. ئەم جۆرە نەریتە دیدێکی ئاڵۆزی بۆ جیهان هەیە و لۆجیکی نییە (پێش بە زانستی بوونی).

٢-نوژداریی میللی سرووشتی: ناوی تر لە خۆی دەنێ وەکو نوژداریی ڕووەکی، نووژداری گژوگیا یان

نـوژداری زەیـنی. وەکـو کاردانەوەیـەکی خێـرا بـۆ وەڵامدانـەوەی مـرۆڤ بـۆ ژینگـە سروشـتییەکە کـە هەستکردنی مرۆڤ لـە چارەسـەری نەخۆشـیەکاندا لـە ڕێگـەی گـژوگیاو ڕووە کانزاکانـەوە مسـۆگەر دەکـات، هەرچـۆن ئەنـدامانی لەشـی گیانـەوەریش ئەخرێتـە کایەکەوە.

لـەم دەروازەیـەوە ئـەتوانین بڵـێین کـە نـاتوانین بڕیـار لەسـەر بـوونی دوو لایەنـەی کـاری پزیشـکیو چارەسەری میللی بدەین بەڵکو تێکـەڵبوون لـە نێـوان هـەردوو لایەنەکـە هەیـەو ممارەسـە ئـاینیو سـیحرییەکان هاوکـات لەگـەڵ ممارەسـەو شـێوازە سرووشتیو زەینییەکاندا تێکهەڵکێش کراون.

هەنـدێ جـار بەسـەر کۆمەڵگـە میللییەکانـدا زاڵدەبێ هەندێ تۆژینەوە(٩٠) ئامـاژە بـە بـوونی ئـەم پەیوەندییە دەکەن، لێرەدا هەندێ مادەی چارەسـەری میللـی هـەن کـە سرووشـتێکی کـانزایی، گیانـداری، ڕووەکییان هەیە وەکو فورو فووڕی وشك (الصلصال) و ئەنـدامی گیانـەوەر، میـزی مـرۆڤ، پیسـیی مـرۆڤو گیانەوەر.

زۆر شـتی تـری لـەو بابەتـە لەسـەر ئاسـتێکی بەرفرەوان بۆ مەبەستی چارەسەرکردن بەکارهێنراوە

لەگەڵ بوونی شێوازی تر وەکو خوێنبەردان Scarification، گەرماوی تەندروستی Hotbaths و مەلەکردن لە ناوی کانزاییو ناوی کانییە پیرۆزو بیرەکان، بەڵام ئەم کەرەستەو شێوازانە بە شێوەی سرووتو ڕێورەسمی ئاینی بەکارهاتووەو توخمە سیحریو ئاینییەکانی تریش بەشداری تیا کردووە وەکو نوشتەو جادوو و دووعاو سرووتە ئاوازییەکان (تراتیل).

ئەم بارودۆخە پسپۆڕەکانی هەژاندووەو پرسیویانە، ئەو چارەکردنەی لە ڕێگەی ئەم مومارەسەو شێوازو ڕەفتارانەوە بەدی دێت، ئەگەڕێتەوە بۆ کارتێکردنە مادییەکە یان بۆ کاریگەرییە ڕۆحیو دەروونییەکان؟

نوژداریی میللی ڕۆحی:

جادووگەری لە ڕووی تیۆریو پراکتیکەوە پشت بە چەند سرووتو فۆرمیۆلایەك كە كاریگەری لەسەر هێزەکانی ئەودیوی سرووشت هەیە، وەکو پاساوێك بۆ ڕووداوێك کە بتەوێ ڕووبدات یان نەهێڵێ ڕووبدات. ئەمەش لە دیدی پیرەوکەرانییەوە

کارێکی لۆجیکییە، نموونەی یەکەم چەمکی دەردو ئەنجامەکانییەتی کە مرۆڤ لە ژیانیدا پێڕەوی کردووە[٩١]، جادووگەری ڕۆڵێکی دیاری لە بواری پزیشکی میللی، لە کۆمەڵگە تەقلیدییەکان هەیەو چارەسەری سحیری بەشێکی زیندووە لە مومارەسە میللییەکانی نوژداری، بۆ ئەم مەبەستە بە نووشتە، جادوو، سرووتە ئاوازییەکان (تراتیل)، ئەستێرەناسی، فێشاتو مانا بەست کە ڕەنگدانەوەی کارلێك پابەست بوونە لە نێوان توخمە جیاوازەکانی کەلتووری میللی.

لە کاتێکدا زۆرجار ناتوانین نوژداری یان پزیشکی میللی لە توخمە تیۆرییەکانو بیروباوەڕەکان وەکو سیحرو هێزی غەیبی لێك جیابکەینەوە. خەڵك پێی باشە هۆی نەخۆشی بگێڕێتەوە بۆ هۆکارە سیحرییەکان، جادووگەرەکانیش بە شێوازی خۆیان چارەسەری ئەو نەخۆشیانە دەکەن وەکو نەخۆشییە دەروونیو زەینییەکان، نەزۆکی، زاوانەبوون هۆکاری ئەم نەخۆشیانە بە هۆی کردەوە جادوویيو هێزە شەڕەنگێزەکانەوە ڕوودەدات، بۆیە چاکبوونەوەش بە ڕێوڕەسمی نووشتەگەرییەوە بەدی دێ، بە پێی

پەیوەندی نێوان چەمکی تەندروستیو نەخۆشی کە لەگەڵ شێوازو چارەسەرکردندا بگونجێ.

دەستنیشــان کردنــی نەخۆشــیو ناســینەوەی فاکتــەرەکان یارمــەتی شــێخو نووشــتەگەرانو جادووبازەکان ئەدا کە هەڵسن بە پێوانی حاڵەتی نەخۆشەکە بۆ زانینی هۆکاری نەخۆشییەکە (بەم پرۆسەیەش دەڵێن پێوەری شوێنەوار).

ئیتر هۆی نەخۆشییەکە هەرچییەك بێت وەکو ئیرەییو حەسوودی پێبردن، بە هۆی هێزی سەرووی سرووشتەوە، یان نەخۆشەکە لە لایەن جنۆکەوە دەستی لێوەشێنراوە، یان دێوەزمەی شاخدار کە رووحەکان خۆیانی تێدا ئەشارنەوە[٩٢]. رەنگە نەخۆشەکە چاکبێتەوە ئەگەر هۆیەکەی سیحر بێت یان جنۆکە دەستی لێوە شاندبێ یان حەسوودی پێبرابێ ئەویش لە میانەی رێورەسمی پزیشکی سیحرئامێزەوە، لە رێگەی رووحو هێزەکانی سەرووی سرووشتەوە، لە رێگەی خواردنی دەرمانو دەرمانە رووەکییەکان، دەرمانە گیانەوەرییەکان، دەرمانە کانزاییەکان، لە گەڵیشیا سرووتە نووشتەگەرییەکان، جادووگەری بۆ دەرپەڕاندنی رووحەکانو بە بەکارهێنانی سرووتی گۆرانیو سەمای سیحری —

وەکو زار بۆ نموونە[٩٣]، تەبەرِوك لە لایەن سەیدەکانەوە، هەروەها چاککردنەوەی نەخۆش بە دەستی پیاوچاك‌و ئەولیاکان بەڵکو تەنانەت هەندێ گێل‌و گەمژەش ئەو کارە دەکات، سەردانی نەخۆش بۆ سەر مەزاری پیاوچاك‌و ئەسحابەکان، هەروەها بە فالگرتنەوەو بەختگرتنەوەو دوعای دەمبەست (حجب وتعازیم)[٩٤] ئەگەر پرسیارەکەی پێشوومان ئەوە بێ، ئایا ئەو چاکبوونەوەیەی لەم ڕێگایانەوە بەدەست بێت بۆ کاریگەرە مادییەکان یان ڕوحییە توندوتیژەکان دەگەڕێتەوە، ئێمەش دەڵێین فاکتەری ئەو نەخۆشیانە کەڵەکەبوونی نەخۆشییە دەروونییەکانە، دەوروبەری نەخۆشەکەو هەلومەرج بۆ ئەو نەخۆشییانە ڕەخساوە تاکو کاریگەری لەسەر ژیانی نەخۆش داناوە، زۆرجار بەرژەوەندی هەڵچوونە دەروونییەکان‌و سەرکەوتنی چارەسەرە ڕووحییەکان وای خواستووە، لای نەخۆش وا پیشان بدرێ توانای سەرکەوتنی نووژدار یان نووشتەگەر زۆر بەرفرەوانە تاکو نەخۆشەکە لە نەخۆشییەکەی داماڵرێ‌و چاکبێتەوە، لێرەوە کاریگەریی فاکتەرە دەروونی‌و بیروباوەڕە ئایینیەکان لە چارەسەری ئەم حاڵەتانەدا ڕوون دەبێتەوە.

هەنــدێ کەرەســتەی نــوژداریی میللــی ڕۆحــیو شــێوازەکانی ئــەو شــێوازو کەرەســتانەی لــە کــاری پزیشــکیو چارەســەری ڕووحــی لــە موماڕەســەو پێڕەوەکانیدا پشتی پێدەبەسترێ ئەمانەن:

١-مانا: هێزێکی نادیـاری بـەدەر لـە سرووشـتە، بـە تـەواوی لـە هێـزە مادییـەکان دابـڕاوەو بـە شـێوەی جۆراوجـۆر کاریگـەری هەیـە ئـیتر یـان خێـری پێیـە، یـان شـەڕ. بـە گـوێرەی هەنـدێ بیروبـاوەڕ ئـەم هێـزە توانایــەکی لــە ڕادەبــەدەر ئــەخوڵقێنێ، گــوڕێکی سیحرئامێزی دەداتـێ، بۆیـە کـێ بیـەوێ بـاری خـۆی بخاتــە ژێــر ڕکێفییــەوە، ئــەوا هێــزو شــکۆمەندی ئەبەخشـێتە ئەوانــەی گوێڕایــەڵی ئامۆژگارییــەکانی بوونە[٩٥].

خاوەن ماناکـان هەنـدێ کەسانی ئـاینی سـەر بـە ئەسـحابەو سـەرومرانو یـارانی خـودان، لـە عێـراق خـاوەن نیشانەی پیاوچاکیو شکۆمەندو بـاوەڕداران بـە مانـا لـە نێـوان پۆلیتیزییەکانـدا بـڵاوە، ئـەوان سەرچاوەی ئـەم چـەمکەن، هـەروەها شامانیەکانیش باوەڕیــان بــەم چــەمکە هەیــە کــە لــە ئەســکیمۆو ئەمەریکای باکور ئەژین.

لــە کاتێکــدا شــامانەکان لــە پێشکەشــکردنی خزمەتگوزاری بۆ کۆمەڵگاکەیان لەسەر ئـەو بنەمایـە کاردەکـەن کـە نەخۆشـی لـە ئـەنجامی بزربـوونی رووحەوە پەیدائـەبێ، شامانەکان بـە ڕێگـای تایبـەتی خۆیــان ڕووح ئەگێڕنـــەوە بـــۆ جەســـتە، ئەگـــەر نەگەڕایەوە، ئـەوا نەخۆشـەکە بـەرەو مـەرگ دەڕوات، شـــامان هەیبـــەتو توانـــای لەدەســـت ئـــەدات[٩٧] گەڕاندنەوەی ڕوح لە میانەی چـەند ڕێـو ڕەسمێکـەوە دەکرێ تـاکو تەندروسـتی بـۆ نەخۆشـەکە بگێڕێتـەوە ئەویش لە میانەی تف ڕۆکردنە دەمی نەخۆشەوە لـە لایەن شێخو سەیدەوە، یان دەستهێنان بەسەرداو بـە بەرەکـەتی پیاوچـاك یـان لـە لایـەن جادووگەرانـەوە نــەخۆش چـاك دەبێتــەوە، زۆر مــەزار لـە عێـراقو نیشـتمانی عــەرەبو دونیـای ئیسـلامیدا هــەن ئــەم بیروبــاوەڕە میللییانــە لــەخۆ دەگــرێ، هەنــدێ لــەو مەزارانە چارەسەری هەندێ نەخۆشی دەکـەن لەوانـە هەردوو گومبەزی سـەیدەکانی عـەلی غـەربیو عـەلی شەرقی، تا ئێستاش باوەڕ بە تواناکانیان دەکرێ.

٢-نووشتە (التمـائم): Fetish: تـەنێکی سرووشـتیە یان دەستکردە، زیندووە، یان تـەنی ڕەقـە بـاوەڕ وایـە ئەم تەنە ئەتوانێ هێزێکی ناسرووشتی بەدەستبێنێ،

ئەگـەر ڕووح کاریگـەری بەسـەریەوە هـەبێ، دواتـر پێویسـتە ڕازی بکـرێو بـۆ مەبەسـتی جادووگـەری بـەکار دەبـرێ، دوای ئـەوەی پـڕ لـە ڕووح کـراوە[٩٨]. چـاوەزار (تمیمـة) دەکرێتـە قـەد نەخۆشـدا، تـاکو نەخۆشیو شەڕ دەرپەڕێنێ، باوەڕکردن بەم ئامرازانە لـە کـەلتوورو کۆمەڵگـە جۆربەجۆرەکانـدا بـڵاوە. میســرییە کۆنــەکان نووشــتەی فرەشــێوەیان بـەکارهێناوە، عبرییـەکان بۆکسێکی بچووکی شێوەی قـاپ قورئـان (احجیـە)یـان هـەڵگرتووەو دەقـەکانی تەوراتیان تیا نووسیوەتەوە، خاچپەرستەکان خاچیان بـەکارهێناوە، موسڵمانەکان میـدالیای شێوە قورئـان یـان قـاپ قورئانیـان، بـەکارهێناوە، نوشـتەو چاوەزار شتی پیرۆزو دەقە ئایینیەکانی لەخۆگرتووە. چاوەزار مادەکـەی جیـاوازە، هنـدێکیان لــە دانو ئێسـکو پروسکی گیانەور دروستکراوە جۆری هەیە لە شێوەی پەیکەری بچووکدایە، هەروەها کوزەکە، قوماشی لـە بنێشت گیراو، بەردی پیرۆز نەقیمی سەر ئەنگوسیلە کە باوەڕ وایە ژارو نەخۆشی دەمژێ.

خەڵکی بەغدا ئەم ئامرازانە بۆ هەندێ نەخۆشـی وەکـو کۆکـە ڕەشـە کـە لـە دەنگـی چـەرخەی نـاو (خنزیرە) دەچێت (بە جۆرێك دەنگی کۆکەکە ڕەقو

ناخۆشە) بەکاردەهێنن. ئەگەر منداڵەکە تووشی ئەم نەخۆشییە بێت ئەوا دایکی منداڵەکە لای پێڵاو درووەیەك پارچەیەك پێست لە شێوەی ئاسك دەبڕێ، لە ملی منداڵەکەی دەکاتو هەموو رۆژێکیش بۆ ماوەی حەوت ڕۆژ لە کاتی زەردەی خۆراوادا دەیباتە لای قەسابێك کە پیشەکەی بە میراتی بۆ مابێتەوە تاکو شێوە ئاسکەکە بە چەقۆکەی دەستی بریندار بکات دوای تەواوبوونی حەوت ڕۆژەکە کۆکەکە نامێنێ وێنەی ئاسکەکەش لە سەرە ڕێگە فڕێ ئەدرێ[٩٩].

٣-دێوبەند (التعاویذ): تالیسم (الطلسم) بریتییە لە تەنێکی بچووك، نەخۆش نەتوانێ بە ئاسانی هەڵیگرێ وەکو کوژەکەی شین، باوەڕ وایە دێوبەند کاریگەریەکی جادوویی هەیە، ڕەنگە سوودی هەبێ یان ئازار بەخش، ئەم تەلیسمە هێزو بەختێك لەگەڵ خۆی هەڵدەگرێ پێی دەڵێن چاوەزار (تمیمە) ئەویش بەوەی کە تاك ئەپارێزێو پێی دەڵێن دێوبەند (حجاب) کە لە تەنگژەو مەترسییەکان دەیپارێزێ[١٠٠] لەم پێناسەیەوە ئەتوانین بڵێین لەگەڵ نووشتەدا نزیکە.

(سلیم) پێی وایە ئەم دێوبەندە شێوازێکی قسەکردنی ئامادەکراوە، مەبەست لێی ئەو کردە جادووگەریانەیە بە شێوەی وشە یان ڕستە یان گۆرانیو لۆرە کە جادووگەرەکە بۆ مەبەستی دەستەبەرکردنی کاریگەریی سیحرەکە ئەیلێتەوە، دەستەواژەو گوزارشتی کۆن بە شێوەی چرپەو ورتە ورت کە ناڕوونەو هەندێکیان ڕستەی بێمانانو ئەینووسێتەوە تاکو ئەیخاتە نێو نووشتەیەکەوەو نەخۆشەکە بە شانی خۆیدا هەڵیدەواسێ[١٠١].

نووشتە بە پاڕانەوە لە خوداو ڕووحەکان دەستپێدەکاو بۆ دەفعی بەڵاو نەخۆشی بەکاردێو لە کۆمەڵگەی ئیسلامی خۆماندا پاڕانەوەکان بە ئایەتی قورئانی لە نووشتەکانی تر جیادەکرێنەوە. تا ئێستاش نووشتەکردن لە کەلەپووری میللی خۆماندا دەستێکی باڵاو کاریگەری لای هەندێ کەسدا هەیە بە تایبەتی لای لادێ نیشنەکان. عەرەب نووشتەیان ناسیوەو لە سەرو پرچیان هەڵواسیوە لە کاری نوژداریدا، لە نائومێدی ناکامی خۆشەویستیدا، بۆ خۆپاراستن لە نەخۆشی بەکاریان هێناوە[١٠٢] عێراقییە کۆنەکان لە کۆنترین کەرەستەکانی چارەسەرکردنی دائەنێنو پێیان وایە نووژداری

پەیوەندی بە کاری جادووگەرییەوە هەیە. لە کەلەپووری میللیماندا زۆر جار جادووگەرو سەیدو مەلا لە ڕێگەی نووشتەو هەندێ جار نزای تایبەتی تێدا دەنووسرێ نموونەی ئەوەش بەم جۆرەیە[١٠٢]:

أ-نزای تایبەت بە سەرئێشە (بسم الله الرحمن الرحيم الحمدلله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد خاتم النبيين، و على اله وصحبه وسلم اجمعين، والحمدالله رب العالمين، وله مايكن في الليل والنهار وهو سميع العليم. الم تر ربك كيف مد الظل، ولو شاء لجعله ساكنا. بسم الله الرحمن الرحيم، ذلك تخفيف من ربكم ورحمة، بسم الله الرحمن الرحيم، يريد الله ان يخفف عنكم وخلق الانسان ضعيفاً. بسم الله الرحمن الرحيم، الآن خفف عنكم وعلم ان فيكم ضعفاً ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم).

ب-نوژداریی میللی نزای پێچراوە بەکاردێنێ بۆ مەبەستی پزیشکیی گیانەوەریش.

د. محمد عبده محجوب ئەگێڕێتەوە بە ڕێکەوت لە ماڵی یەکێ لە نووژدارە دەوارنشنیەکان دەبێ کە (التجاز)ی پێدەڵێن، پیاوێك هاتو گازندەی ئەوەی کرد کە مەڕو ماڵاتەکەی یەك لە دوای یەك مردار دەبنەوە. توجازەکە لێی پرسی ژمارەی فەوتاوەکان

چەندە، ئەو ماوەیەی نێوان مرداربوونەوەی سەرێکی مەڕ لەگەڵ ئەوی تردا چەندە، ئەنجا شریتێکی باریکی کاغەزی دەرهانیو لەسەر نووسی:

"بسم الله الرحمن الرحيم (فسبحان الله حين تمسون وحين تصبحون) سبحان الله (يخرج الحى من الميت ويخرج الميت من الحى، ذلكم الله فانى تؤفكون) اعوذ بالله من الوباء، والوخم والاوجاع ومن الابيض والاسود والاهود، والحسود، وجنودهم، اخرج ايها الوباء والوخم بقدرة من يحيى ويميت" ئەنجا ئەم شێوەیەی خوارەوەی دروستکردو چەند پیتێکی لەناو دانا، هەندێ هێمای لە پاڵ پیتەکانەوە نووسی بەم جۆرە[١٠٤]: لەو پیتو هێمایانەی کە زۆرتر بۆ مەبەستی نووشتەکە نووسران: (محروح، طمح، ذوولهم، عسس، معصص حم عسق، جگە لەو ژمارەو شێوەو هێمایانەی تر، ناوە دیارەکانی خودای گەورەی نووسی.. هتد

ب	ط	ر
ز	ه	ج
ر	أ	ح

٤-شێوازی تر: نزاکردنو حاڵ لێهاتن Hymns لەو شێوازانەیە نووژداری میللیو تەقلیدی، لە میانەی خوێندنەوە ئاوازدارەکانەوە، کە پاڕانەوە لە خوا یان لە خواوەندەکان یان لە هێزەکانی سەرووی سرووشتن، پشتی پێدەبەستێ.

لای ئەو گەلانەی کە خوای تاکو تەنیا ناپەرستن، بە زیکرەوە نزای بەزەیی پیاهاتنەوە لە خواوەندەکانی خۆیان دەخوێننەوە، داوا دەکات لە خەم بیرەخسێنێ، نەخۆشەکەی چاکبکاتەوە، ئارەزوویەکی بەدی بێنێ نزاو زیکرە ئایینیەکان، گرنگیەکی گەورەی لای گەلان هەیە، پیاوی ئایینی زیکر دەکات لە کۆمەڵگەکانی ئەسکیمۆو لایەنەکانی شامان یان قەشە لە بۆنە دیاریکراوەکاندا بەشداری تاکەکانی کۆمەڵ دەکا (وەکو کۆرس)، کۆرسەکە لە کەشو هەوای سەماو زیکردا Circumambulation بە دەفو تەپڵ لێدان دەچێتە ناو سرووتە ئاینییەکانەوە نموونەی ئەو سرووتانە زیکری دەروێشەکانە[١٠٥]. ئاهەنگەکانی (زار)یش لە هەندێ کۆمەڵگەدا تایبەتە بە ژنان، هەندێ جار شێوازی لێدانی لم بەکاردێ. لم لێدان، ئەوەیە نەخۆشەکە دەستی لەسەر لم دائەنێ، بەوەش شێوەی ئاولەپی

لەســەر لەكــە نــەخش دەبــێ، نوژدارەكــە یــان بەختگرەوەكـە جـۆری نەخۆشـییەكە بزانـێ ئـەنجا حەوت موورو بە شێوەی بازنە دەكاتە دەستی، ئـەنجا چــاوی نەخۆشــەكە دەنــووقێنێ تــاكو نهــێنی نەخۆشییەكە بزانـێ (كـە زۆرجـار نیرەیـی پێبردنـە). ئەگەر دەركەوت نەخۆشییەكە نیرەیی پێبردنـە ئـەوا نوژدارەكە پارچەیەك گەڵا دێنێو لـە شـێوەی ژنێكـدا دەیبڕێـت ئـەنجا گەڵاكـە بـە دڕك كـون دەكـا، لەگـەڵ ناوهێنــانی ئــەو كەرەســتانەی كــە هــۆی حەســوودی پێبردنەكەیە، دوای ئەوە گەڵاكە دەسووتێنێ بـەوە بـە باوەڕی خۆی نەخۆشەكە چاكدەبێتەوە[١٠٦].

ئــەو نموونانــەی لــە بارەیانــەوە دوا چــەند شێوەیەكی نوژداری ڕۆحـی ڕووندەكاتـەوە كـەنوژدارە میللیــەكان لــە پیــاوانی ئــایینی خــاوەن توانــا لــە ڕادەبــەدەرەكان، وەكـو سـەیدو پیاوچـاكانو هەنـدێ جادووگـەر هەڵئەسـن، هەنـدێ جـار ئـەم نموونانـە نزاكردنەكـەیان هـیچ هۆیـەكی زەیـنی سرووشـتی تیـا بــەدی نــاكرێ. توێژینــەوە نوێیــەكان ئاماژەیــان بــە كاریگــەری فاكتــەرە دەروونیــەكان ســەبارەت بــە خولقاندنی ئامادەگییە وابەستەكان بە چاكبوونەوەی باری تەندروستیەوە بۆ هەندێ نەخۆشی بە تایبـەتی

ئەوانەی تووشی نەخۆشییە دەروونیو دەروونی-جەستەییەکان (Sychomatic) بوونە، بەلام مومارەسەکانی تر مۆرکی جادووگەرییو فرتوفێڵ تێیدا زاڵە، لە میانەی گاڵتەکردن بە ئەقڵو هۆشی مرۆڤە ساکارەکان. لە راستیدا ئەم مومارەسانە هەندێ وەزیفەی کۆمەلایەتیو تەندروستی لە بەرژەوەندی کۆمەڵ لە رووی خۆپاراستنو چارەسەرکردنەوە جێبەجێ دەکات، بەلام بۆ نەخۆشییە ئۆرگانیو فیزیکییە تەمومژەکان کاریگەریی لابەلای ترسناکو زیانبەخشی لێدەکەوێتەوە. ئەو مومارەسە نوژدارییانەو هاریکاری ئەو مومارەسانەو ئاراستەکەری ئەم مومارەسانە کە باوەڕی بە پێویستی کەلتووری کۆمەلایەتی هەبێ لە میانەی ئەو مومارەسەکردنەوە، ئەوا پێویستییە مرۆڤایەتییە بەرفراوانەکان بەدەستدێنێ. بەلام ئەو مومارەسانەی کە بە جادووگەرییەوە پەیوەستن، ئەوا بەسەر شێوازو رەوشتی ئەو تاکە جادووبازەوە پراکتیزە دەبێ کە لەو کۆمەلانەدا سەریان هەڵداوە، کە کۆمەڵی سادەنو ساکارو ساویلکەن، وەکو خەڵکی لادێو گەڕەکە میللییەکان. ئەو جادووبازانە کتوپڕ دێنەسەر سینگی کۆمەڵگە، چونکە سیاقە

کەلتوورییـــــەکان زۆر ســـــیمای نەقلانییـــــەتی لەخۆگرتووە، بەلام ئەوان بەدەر لەو سیاقەنو فیکرو بیرکردنـــــەوەیان لەگـــــەلّ ڕێـــــڕەوی پێکهاتـــــە کۆمەلایەتییـەکانی ئـەو کۆمەلگایـەدا یەکناگرێتـەوە، بۆیە لە ڕاستگۆیی داینەمالّێ، چونکە پێچەوانەی ئەو ئاکـارو ڕەوشـتانە ڕەفتـاری کـردووە، کـە سـیاقە کەلتوورییەکان بڕیاریان لێداوە. ئـەو سیاقانەش زۆر لە زانستەوە نزیکن، نـەك لـە کاری جادووگەرییـەوە، بە تایبەتی ئەگەر زانیمان جادووگەری بە سیاقەکانی خـۆی نموونەیەکـە لەزانسـتو هۆشمەنـدی کـە بـە ئـەزموونو تاقیکردنـەوە بـەدی هـاتووە، ئەگەرچـی لایـەنی پـۆزەتیف بێـت، بـەلام ئـەوان ئـامرازی کـاراو چـالاکیان بـۆ گەیشـتن بـە مەبەسـت لـە دەسـتداوە، کەرەستەکانی بیروباوەڕیش پرۆگرامە نەك فرتوفێلّ.

دەرمانە میللییەکانو بنەما کەلتووریەکانی

هەموو کۆمەلگەیەکی کۆن، ئەزموونو کارامەیی خۆی لە باوباپیرانەوە بۆ بەجێماوە، لە میانەی ڕاهێنانی کەلتوورییەوە. لەو شێوازە میراتگرییانە، شێوازی چارەسەرکردنی میللی بۆ ئەو نەخۆشییانەی کە بەرەنگاری مرۆڤ دەبنەوە، چونکە ژینگە نزیکترین سەرچاوەی داهاتی سرووشتی مرۆڤە، ئەگەر چارەسەرییە ڕووحییەکانی لێدەرکەین. ئەوا ژینگە سەرچاوەی چارەسەرکردنە سەرەتاییەکان بووە. ژینگەو دەوروبەر یەکەم بەرهەڵستیکەری مرۆڤ بووە، وەڵامدانەوەی مرۆڤ بۆ ئەم ژینگەیە لەسەر شێوەی تێگەشتنو شێوازێك بووە کە بتوانێ کۆنترۆڵی بکات. لەبەرئەوە هەرچی توانای زەینیو جەستەیی هەبوو لە پێکهاتەی کەلتوورێکی سنوورداردا خەرجی کردووە. مرۆڤ بە ڕادەی سادەیی کەلتوورەکەیو ئامرازەکەی وابەستە بووە بە ژینگە، ئەنجا مەبەستو ئامانجەکانی خۆی هێواش هێواش بەسەریدا سەپاند ئەویش لە ساتەوەختو هەلومەرجێکی دیاریکراودا.

مرۆڤ هەر لە سەرەتای دروستبوونیەوە ئارەزووی زانینی هۆیە نادیارەکانی کردووە، دیاردەی نەخۆشی چپەچیی مرۆڤایەتی بووە، لە میانەی هەوڵدانی بۆ فێربوون بە ڕاستی، بە هەڵەکردن، بە پەسەندکردنی زیانـەکان تـاکو تـوانی چـەند چارەسـەرێك بـۆ نەخۆشـیەکان بدۆزێتـەوە لـە ڕێگـەی ئامـانج یـان ڕێکەوتەوە. چونکە لەگەڵ دەوروبەری خۆیدا کارلێك دەکـات، لـە ئـەنجامی کەڵەکـەبوونی ئـەزموونو تێگەیشـتنی خـۆی بـە تێپـەڕبوونی سـەدەکان چارەسەری یەکەمی دۆزییەوە. بەم جۆرە دەوروبـەرو مـرۆڤ یـان مـرۆڤو دەوروبـەر کەوتنـە بەربـەرەکانێی یەکتر، مرۆڤ لە پێناو مانەوەی خۆیـدا تـوانی وەڵامـی گونجاوی دەوروبـەر بداتـەوە، بۆیـە کەلتوورەکـەی بـە چەمكو شێوازی سیستەمەکان بەرفرەوان کردەوە.

کەواتە سیستەمی ئیکۆلۆجیو ژینگـەی سروشـتی ڕۆڵیـان لـە ئاراسـتەکردنو پێشکەشـکردنی کەرەسـتەکانی چارەسـەرکردن بـۆ گەشـەپێدانی کەلتوور بینی.

نوژداری یۆنـانی (ابـي قـراط) لـە ئامۆژگارییـەکانی خۆیـدا دەڵـێ: (هـەموو نەخۆشـێك بـە دەرمـانی خاکەکەی خۆی تیمار دەکرێت) ئـەم گوزارشـتە ڕێـك

لەگەڵ پێوەندی سیاقە کەلتووری‌و ئیکۆلۆجیەکان‌و بنەماکانیاندا دێتەوە، سەبارەت بە ئاراستەکردنی چارەسەرە سروشتییە گونجاوەکان بۆ نەخۆشی، بە شوێن ئەوەشدا ڕەنگە بنەما کەلتوورییەکان بۆ دەرمانی میللی بەم جۆرە:

دەرمانی میللی لای کۆچەرەکان

ئیبن خەلدون کە کاری پزیشکی لای کۆمەڵەی شوانکارەکان باس دەکات، ئەڵێ، کاري پزیشکی زۆرجار تایبەتە بە چەند کەسێك کە لە پیرو دونیادیدەکانی پێش خۆیانەوە بە میرات بۆیان ماوەتەوە، ئەویش نە ئارەزووی خۆیانی تێدا بووە، نە هیچ ڕێسایەکی سرووشتیان بۆ ئەو مەبەستە پێڕەو کردووە[١٠٧].

هەروەها ئاماژە بەوە دەکات کە دەوارنشینەکان هەوڵ ئەدەن تەندروستی خۆیان بپارێزن نەخۆشی بە خۆراك‌و دەرمان چاکبکەنەوە، دوای ئەوەی کە بۆیان دەرکەوت هەموو دەردێك دەرمانی هەیە.

هەموو دەردێك دەرمانی لە گژوگیاو مادەی کانزایی‌و گیانەوەری بۆ دروست دەکرێ، بەڵگەشیان بۆ ئەوە تێکەڵکردنی دەرمانەکانەو کاریگەریی لەسەر

نەخۆشەکەش ئەو نیشانانەیە کە نەخۆش پەسەندی ئەکات[١٠٨].

هەندێ پێیان وایە، کۆمەڵگە شوانکارەکان لە ناوچە عەرەبیەکاندا، لەو شێوازانەی کە ئاستی تەندروستی بەرز دەکاتەوە بێبەشن. باوەڕیان وایە تەنها خودا خۆی نەخۆش چاکدەکاتەوەو خۆی توانای ژیان و مردنی هەیە ئەوانەی وا بیردەکەنەوە لە ژینگەیەکی ناتەندروست ئەژین، هەندێ نەخۆشی سنووردار بە هۆی نەبوونی گوێڕایەڵی تەندروستییەوە بڵاودەبنەوە[١٠٩] وەکو ئاوڵە (لە رابردوودا)، نەخۆشیەکانی پێست، سیل، مەلاریا ئەبنە هۆی مردن.

مامۆستا حامد الصراف لەبارەی پزیشکی میللییەوە یان نوژداری بەم جۆرە دەدوێ[١١٠]:

١-داخکردن: ڕێگەیەکی ناسراوە لای کۆچەرەکان هەندێ جار سوودبەخشەو هەندێ جاریش ئەگەر داخکردنەکە جێی مەبەست نەپێکێ ئەوا زیانی لاوەکی لێدەکەوێتەوە.

٢-شیرخواردنەوە: بە تایبەتی شیری وشتر باوەڕیان وایە هیچ خواردن و خواردنەوەیەك ناگاتە شیری وشتر.

٢-خواردنەوەی شلەمەنی: ئەم کردارە بەوە دەبێ، نەخۆش پێش ئەوەی قاوەڵتی بکات، کوپێک ئاو لەگەڵ خۆیدا ببات بۆ لای ئێسترەکەی، کلکی ئێسترەکە بکاتە ناو کوپە ئاوەکەوەو لە ئاوەکەی ڕاژەنێ، ئەگەر بەو کوپە ئاوە چاکبووەوە ئەوا وازی لێدێنێ ئەگەرنا کوپی دووەمو سێیەم تاقی دەکاتەوە تا دەگاتە مەبەست.

یەکێ لە وانەی گرنگییان بە نوژداری دەدات ڕووداوێك دەگێڕێتەوە لە دەشتی سەماوە بە چاوی خۆی بینیویەتی، کاتێ هاوڕێیەکی لە کاتی میزکردندا ئازارێکی بەسۆ تووشی دێت، خۆی پیشانی پزیشکەکان دەدات پێیدەڵێن بەردی گورچیلەی هەیەو ئەبێ بە نەشتەرگەری بەردەکەی بۆ دەربێنن. ئەویش لە ترسی نەشتەرگەری گازندەی خۆی دەباتە لای نوژدارێکی کۆچەری کە (صلیبی) پێدەڵێن لە دەشتەکانی تری عێراق (التجاز)ی پێدەڵێن. نوژدارە کۆچەرییەکە پێی وت هەندێك لە میزەکەت پێش قاوەڵتی کردن بۆم بێنە، ڕۆژی دووەم بە هەمان شێوە داوای میزی لێکردو تێی ڕاما، دوای ئەوە بە نەخۆشەکەی وت بەڵێ دەردەکەت چارەسەری لای منە، ڕۆیشت چەند نموونەیەك لە

گـــوڵی دەشـــتەکانی کـــۆکردەوە، لـــە مەنجـــەڵێکی پەستاوتو ئاوی تێکرد ئەنجا خستیە سەر ئاگرو کوڵانی، وای گوشینو پاڵاوتنی داوای لە نەخۆشەکە کرد هەندێکی لێبخواتەوە، هەموو ئێوارمیەك بۆ ماوەی سێ ڕۆژ تاکو لە ڕۆژی سێیەمدا لەگەڵ میزکردندا بڕێك بەردی ڕەقی فڕێدا، دواتر تەواو چاکبووەوە لەو ئازارەی کە ماوەیەکی زۆر بەدەستییەوە ئەیناڵاند[111]. خەڵکە کۆچەرییەکان چارەسەری (تا)یان تای گرانەتا (تیفوئید) بە دەنکە ڕووەکی شمڵی چارەسەر دەکەن، دەنکەکە دەهاڕنو تێکەڵی خواردنەوەی نەخۆشەکەی دەکەن تاکو (تا)کەی دانەبەزێ[112].

لە دەشتەکانی لیبی- تونسی، کاتێ گیانەوەر ژاراوییەکان وەکو مارو دووپشك.. شتی تر هەن بەم جۆرە چارەسەری نەخۆش دەکەن کە مار پێوەی دەدا.

١-شوێنی پێوە دراو بە پەتێکی بەهێز دەبەستن بۆ ئەوەی ژارەکە ڕۆنەچێتە لەشی نەخۆشەوە.

٢-شوێنی پێوەدانەکە شەق دەکەن ئەم جارە خوێنی سەر برینەکە ئەمژنو ڕۆیەکەنەوە سەر ئەرز ئەنجا چەند دانەیەك سیر دێننو لەگەڵ چەند

دانەیەك خوێنی زبر دەیكوتن و ئەیخەنە سەر برینەكەو ئەیپێچن، گوایە ناهێڵێ ژار بڵاوە بكات، ئەم پێچانەوەیە شوێنەوار لەسەر برینەكە جێدێڵێو هەندێ جار پێست دەسووتێنێ.

٣-یەكێ لە بەختگرەوەكان (العزائم) یان تاڵع روان دەستی ئەخاتە سەر شوێنی پێوەدانەكەو چەند ورتەیەكی لە دەم دێتە دەرەوە كە تایبەتە بەم حاڵەتی پێوەدانە.

٤-دیارە ئەم دەرمانە سوودبەخشە، بەڵام نوژدار هەڵئەسێ بەرخێكی نێر سەرئەبڕێ گەدەی بەرخەكە دەردێنێ، شوێنی پێودانەكە ئەخاتە ناوەڕاستی گەدەكە، ئەنجا شوێنە پێوەدراوەكە لەناو كیسەی گەدەكە بە تەواوی دائەپۆشێ، تاكو گەدەكە سارد ئەبێتەوە، هەندێكیان بەمەشەوە ناوەستن بەرخی دووەم سەرئەبڕن و گەدەكە بۆ جاری دووەم برینەكەی پێ ئەپێچنەوە، تا جارێكی تر سارد ئەبێتەوە. ئەوەی جێگەی سەرسووڕمانە گەدەی بەرخەكە شین هەڵئەگەڕێ، هێندەی نەماوە بۆگەن بكات، كرم لێی ئەدات، ئەنجا ئەیخەنە نێو چاڵێكی قووڵەوە تا گیانەوەری تر پێی ژاراوی نەبێت.

شوانکارە کوردەکان بۆ پێکهاتەی دەرمان بنەماو ڕێسایەك پیادە ئەکەن، کەمێك لە پێکهاتەی دەرمانی نوێ جیاوازە، لەوانە بە شێوەی گیراوە یان حەب یان کولاوی، گیراوەی تۆز، مەرهەم، بەستەر، چەورکردن، گۆزو جۆری تری داودەرمان کە لە تاقیکردنەوەی میللی کوردییەوە، بەرهەم هاتووە. بەهەمان شێوە کوردیش کەرەستەی پزیشکی ڕۆحی لە میانەی هەندێ سەیدو شێخەوە، بەکاردەهێنێ. دەرمانگرتنەوە لای هەوارنیشینانی کوێستان لە ڕووەكو گژوگیاو، کانزاکان، فلزو گۆگردو نەوتو خوێ.. تاد دروست دەکرێ، بیری نەوتو کانیو ئاوی کانزاکان بۆ نەخۆشی پێست بەکاردێ، هەر لە کۆنەوە ئەم کانیو سەرچاوانە وەکو چارەسەرێك بەکارهاتووە جگە لە بەکارهێنانی خۆراكو گۆشتو ماست وەكو دەرمان بەکارهاتووە. سەرچاوەی ئاوی کانزاکان لە ناوچە شاخاوییەکاندا بەکارهێنانی زۆر بڵاوە، لە کوردەواریدا دەیان ئێسکگرەوەو نوژداری میللی لە لادێو شارۆچکەکاندا هەن، زۆر بە کارامەیی شکاوی چارەسەر دەکەن، کاتێ لەو کەسانە دەپرسی ئەم پیشەیە لە کێ فێربووە، زۆربەیان ئەڵێن بە میرات بۆیان ماوەتەوە، هەندێکیان دەڵێن

پێشتر لە بواری گرتنــەوەی شکاویی ئاژەڵانـدا کاریـان کردووە.

شــاخی بەرانــە کێــوی بــۆ خــوێن بــەربوون بــەکاردەهێنن پێیـان وایـە، ئـەم خـوێن بەردانـە لـە پێویستیەکانی پاراستنی تەندروستییە بە تایبەتی لە وەرزی بەهاردا پێڕەوی دەکەن[١١٤].

چارەسـەری میللـی لـە دەشـتەکاندا تـەنها لەسـەر مرۆڤ پیادە نەکراوە بەڵکو ئاوڵەشیان تیمار کردووە بە تایبەتی وشترو مـەڕ بـەو سیفەتەی ئـەو ئاژەڵانـە سەرچـاوەی ژیـانو چـالاکیی ڕۆژانـەیانن. هـەر بـەو جۆرەش گیانـەوەرەکانی تریـان بـەو کەرەستانەی کـە لە دەوروبەر بە چنگی دەهێنن چارەسەرکردووە.

تــاکو لــە فاکتــەرە ئیکۆلــۆژیو کــەلتووریو کۆمەڵایەتییەکان، توخمـە چالاکەکان لـە چارەسـەری دەردو کێشەکانیاندا بەکاربێنن.

٢-دەرمــانی میللــی لای گوندنشـینان (کۆمەڵــە کشتوکاڵییەکان) دانیشـتوانی گونـدەکان شـارەزاییەکی تـەواویان لـە پێشکەشـکردنی وەسـفەکاندا هەیـە بـۆ هــەموو ئەوانــەی خۆیــانو ئاژەڵــەکانیان، تەنانــەت ڕووەكو بەرهەمــــە کشـــتوکاڵییەکانیان تووشـــی نەخۆشی دەبن. بە کردەی پەیوەندی بەهێز لە نێوان

نـوژداری لـە لادێو سـیاقی نیکۆلـۆجیو کـەلتووری، لـەنێو بیروباوەڕەکانیانـدا هەیـە[١١٥]. نـوژداری وەکـو تـوخمێکی بنــەڕەتی لــە مومارەســەکردنی هەنــدێ نەریتا وەکو منالبوون -بۆ نموونە لە میسردا- ژنـان هەندێ لە ڕووباری نیل یان ئاوەکەی دەخۆنەوە تـاکو بە ئاسانی منالیان ببێ[١١٦].

هـەروەها لـە لادێـدا کـاری پزیشـکی تێکـەڵ بـە نووشتە و جادوو دەکەن، لە میانەی لێکدانەوەی ئـەو نەخۆشیانەی کە هۆیەکەی سیحر بێـت، بـۆ ئـەوەی هەنــدێ نەخۆشــی لــەژێر کاریگــەریی ســیحرئامێز ڕزگــاری بێــت وا دەخــوازێ لەگەڵیــدا هەنــدێ چارەســەری سرووشــتی وەکــو مــادەی کــانزاییو ڕووەکــیو گیانــەوەری کــە بــۆ کــاری چارەســەرو تیمـارکردن بشـێ، بـەکاربهێنرێ. یـان بـۆ پاراسـتنی تەندروسـتی، کـەمێك لــە ئــەزموون، زۆرێــك لــە ئەفسانەو جادوو، کاریگەریی یان ئەکتیف بوونی ئـەو وەسفانە لێکدەداتەوە، بۆ نموونە گەڵای دارخورمـا لـە ئـاودا دەخووسـێنرێ لەگـەڵ گـەڵای گەنمەشـامی بـۆ شـێوانی ڕیخۆڵـەکان، ئـاوی پیـازو خۆڵەمێشـی داری لۆکە بۆ چاو. شیرەی هەندێ دار بۆ بەسـتنی شـکاوی،

بەستەری ڕووەکی لیف (قنب) بۆ ڕۆماتیزمو ئاوساوی[١١٧].

چارەسەرکردن بەم شتانە تێکەڵێکە لە ئەزموونو باوەڕی بنیادنراو لەسەر خەیاڵ.

گوندنشینەکان سوود لە تاقیکردنەوەی گەلانی تر وەردەگرن لە کاتی پێگەیشتنو هەندێ لە چارەسەرە جیاوازەکانیان لێوەردەگرنو بە تاقیکردنەوە شارەزایی خۆیان کە بۆیان ماوەتەوە بەهێزی دەکەن.

لە نوژداری میللیدا لادێی ڕووسی، کەڵك لە هەندێ دانەوێڵەو پارچەدار وەردەگرن بۆ مەبەستی پزیشکیو تەندروستی جۆراوجۆر. خەڕاتەکان لە توێکڵی داری تەبولا Birch یان داری تر کەڵك وەردەگرنو وەکو پلاستەر بۆ چارەسەری برینەکان بەکاریدەهێنن، مەرهەمو پاودەری پزیشکی لێ دروستدەکەن، چەوری لە خونچەی ئەو دارە بۆ شوشتنی برین بەکاردێنن.

خۆشاوی بەرهەمی ئاڵوو یان هەڵووژە بۆ چارەسەری سکچوون Diarrhea بەکاردەهێنن، لە چارەکردنی نەخۆشییەکانی چاوو دەردەشا (داء الملوك Scrofula)دا زۆر چالاکە. هەندێ لە

بـــــەكارهێنراوەكانیان لەگـــــەڵ تۆژینـــــەوەكانی دەرمانسـازیی نوێـدا كـۆكن[١١٨] زۆر مـادەو شـێوازی پشتپێبەسـتراو لـە كۆمەڵگـە كشـتوكاڵییەكاندا وەكـو شێوازی دەرمانی میللیو خۆڵو قوڕ، خۆڵەمێش، كـا، كەرەستە ئۆرگانییە جیاوازەكان وەكو میـزی مـرۆڤو میـزی گیانـەوەرو پاشـەڕۆو ئـاژەڵی بـەرزە، ڕۆنـی گیانەوەری بەكاردەبرێ[١١٩].

مـەرج نییـە بـەكارهێنانی ئـەو شـێوازو مادانـەی باسكران لە كۆمەڵگە جیاوازەكانـدا، بـە هـەمان شـێوە بێت هەرچەندە لە هەندێكیانـدا هاوبەشـن، جیـاوازی ڕێژەیی لە باسكردنی هەر مادەیەكو بە گوێرەی هەر نەخۆشـییەك یـان هـەر كۆسـپێكی تەندروسـتی بـە لێكچوون لـە نەخۆشـییەكی دیـاریكراودا سـنووربەند نییـــە، بـــەڵكو هـــەموو شـــێوەكانی دەگرێتـــەوە، نەخۆشـییە دیارەكـان یـان نەخۆشـییە غەیبییـەكان، نیشـــانەی ئـــەم نەخۆشـــییە لەگـــەڵ نیشـــانەی نەخۆشـییەكی تـردا لێكچـووە، بـە پێچەوانەشـەوە نـوژدارە میللییـەكان بـە پێـی نیشـانەكان چارەسـەری نەخۆشـی دەكـەن لـەو نەخۆشـییانەش سەراسـییەو برینـەكانو هـەوكردنی چـاو، گورچـیلە، سكچـوونی منـاڵ دواكـەوتنی سـككردن، ڕۆمـاتیزم، كەچـەڵی،

شکاوی ئێسك، گازگرتنی سەگی هار، مارپێوەدان‌و دووپشك پێوەدان.. تاد.

لە کۆمەڵگە کشتوکاڵییەکانیشدا هەر بەو جۆرە بە ئامرازی تر وەکو داخکردن، کاری نووشتەگەری، هەندێ جار ئەم چارەسەرە ڕووحییە لەگەڵ چارەسەرکردنە سروشتیەکاندا لە لادێ، تێکەڵ دەکرێت.

پاشبەند:

شتێکی هێندە ئاسان نییە بتوانین بابەتی پزیشکی میللی یان نوژداری لە چەند لاپەڕەیەك، یان کۆرسێکی خوێندندا، سەرتاپاگیر باسبکەین. تۆژینەوەی بەرفرەوان سەبارەت بەم بابەتە، ڕەنێو هاتووەو نامەی ئەکادیمی زۆریش پێشکەش کراوە، بە تایبەتی ئاوڕدانەوەکانی ئەم دواییە بۆ سەرچاوە سروشتی‌و شێوازو بیروباوەڕەکان لە کایەکانی چارەسەرکردن‌و تیمارکردندا بواری ڕەخساندووە گرنگی زیاتر بەم بەشە بدرێ، دوای ئەوەی تاقیگەو تۆژینەوەکان، زیانەکانی ئامرازەکانی چارەسەری

کیمیایی، لە زیانە لابەلاو نەخۆشییە نوێیەکان پشتڕاست کردەوە، بە ئەنجام گەیاند.

ئەگەر هەندێك کەس لەوانەی بڕیاری توندوتیژ ئەدەن پێیان وایە نوژداری ڕەهەندێکی ئەفسانە یان جادووگەری تەنها مەبەستو ئامانجەکانی ئاڕاستە دەکات بە چاوپۆشی لە لایەنە ئەقڵانییەکانی کە هاوشانی ڕاستییە زانستییەکان هەڵوێستی هەیەو داوای داماڵینی بەهاو نیسبییەت دەکا، داوا دەکا دیاردەو هەڵوێستەکان بە سیاقە ژینگەیی‌و کە لتووری‌و کۆمەڵایەتییەکانەوە گرێ بدرێ، چونکە تۆژەرەوە زانستییەکان‌و مرۆناسەکان بە تایبەت زیاتر بابەتین‌و پشتیان بە میتۆدە زانستییەکان بەستووە، باوەڕی بەو گشتگیرییە هەیە کە مرۆڤ لە خالێکدا چڕدەکاتەوە دەکەوێتە ناو دیاردە گەردوونییەکەوە.

(ئەکیرکخت) یەکێکە لەوانەی کە نوژداری یان پزیشکی تەقلیدی لە زۆربەی مومارەسەکانیدا سەرکەوتوو بووە -زۆرجار لە بەرزییەوە هەڵدێراوە- بەم جۆرە[١٢٠].

١-ژمارەیەکی گەورە لە فاکتەرە بابەتییەکان کاریگەرییان لەسەر کاری پزیشکیی تەقلیدی هەبووە،

ئەوەشە وایکردووە زۆر نزیکی دەرمانسازی نوێو پزیشکیی نوێ بێ لە هەندێ لە ئامانجو شێوەکانیدا لەگەڵ جیاوازی لە شێوازەکانیو مەدای سەلامەتیی، وەکو چوونە گەرماو و چارەسەرکردن، داخکردنو گرتنەوەی شکاوی، نەشتەرگەریی کەللەسەر، کوتانی دژی ئاوڵە، چارەسەری مارپێوەدان، کاری دەرمانسازی جۆراوجۆر وەکو: ئەفیون، گینین کە لە چارەسەری مەلاریادا سوودبەخشە، زۆر چەشنە دەرمانی سەرکەوتووی تر کە سروشتو ژینگە پێی بەخشیوین.

بەڵام ئەم چارەسەرانە بە هەستێکی واقعییەوە کاریان نەکردووە بەڵکو بە هەستکردنێکی جادووگەرییەوە پابەند بە نووشتەگەری، بانگو سەڵادان، سرووتو حاڵ لێهاتن بە پێی سیاقە کەلتووری یان رێورەسمی هەندێ لە کۆمەڵگەکان، کاری لەسەر کراوە.

٢ دابینکردنی چارەسەری دەروونی، لە میانەی هەندێ مومارەسەو سرووتەوە باوەڕو نەریتەکان دایانڕشتووە هەرچەندە بێ مەبەست ئاراستە کراوەو خۆبەخۆ کاریکردووە، بەڵام وەچەکان خۆیان لەگەڵدا گونجاندووەو شوێنەوارێکی زیندووی لە سەرخستنی

چارەسەرکردندا لە زۆر حاڵەتی نەخۆشیدا بە تایبەتی لە بواری پەشێوی دەروونی و زەینیدا، بەجێهێشتووە.

٢-فاکتەری پەیوەندییە کەسێتییەکان لە نێوان نوژدارو پلەی ڕازیبوونی نەخۆش بەو کەرەستانەی کە کەلتووری کۆمەڵگەکەی پەسەندی دەکات، هەروەها ئامادەگیی خودی نەخۆش بەو کارتێکردنە، لە بەرژەوەندی دەستکەوتەکانی چارەسەرکردندا، بەرامبەر بە نەخۆشی دەروونی، هاوبەشی بەهێزی یەکتری دەکەن.

(ئەبیقرات) لە بانگەشەکەیدا بۆ چارەسەری نەخۆش، وەکو پێشتر لێی دواین، بەوەی: ئەو دەرمانەی خاکی نەخۆشەکە بەرهەمی دێنێ چارەسەری نەخۆشییەکەی دەکات، چونکە زۆر نزیکە لە سرووشتی جەستەو توخمە سەرهەڵداوە زیندووەکان، مادامەکی زۆرو زەبەندەو خەڵکیش پێی ئاشنایە، چی لە ڕووی هەرزانی بەهاکەیەوە، چی لە ڕووی توانا و هێزییەوە کە خەڵك ئەزانێ توانای چەندە.

ناتوانین لە واقعی ئێستاماندا جیاوازی بکەین لە نێوان ئەوەی کۆچەرییە (بدوي) لەگەڵ ئەوەی

دەشتی (گوند)یە لە کاتی گێڕانەوە بۆ ئەسڵی چارەسەرەکان، چونکە هەریەك لەوانە لە دەرەوەی بازنەی ژینگە کەلتوورییەکەی لەگەڵ شوێنەکەیدا، زانیارییەکانی وەرگرتووە. ئەم خۆگونجاندنە لە شارۆچکەکاندا ئاشکرا ترە، چونکە خەڵك خۆی لە دوکانداری پزیشکی میللی، پێویستی بە هەرچیەك بێت داوای دەکات، یان نوژداری خاوەن دوکان خۆی هەندێ جار دەرمانی تەقلیدی لەگەڵ دەرمانی هاوچەرخ تێکەڵ دەکاو دەیداتێ لەو بەرهەمە هاوچەرخانەش کە لە بواری پزیشکیدا بەکاردەبرێن وەکو باندێج (اربطە)، پلاستەر، پاکژکەرەوەو شێوازی هونەری تر لە چارەسەرکردنی برینو شکاوی.. تد. بەکاردێن. دیارە باوەڕی خەڵك بە پزیشکی میللی، بەندە بە باوەڕکردنیان بە پزیشکی ڕەسمیو فەرمانبەرو دوکتۆرەکانەوە، هەروەکو تۆژینەوەکانی د. الخولي و نەکیرکخت باسی ئەم بابەتەیان کردووە.

هەرچەندە مرۆڤ بە ڕووی دونیای زانستو هونەری پزیشکی نوێدا بکرێتەوە، ئەوەندە لە بیروباوەڕە کۆنو تەقلیدییەکان، کە چەند وەچەیەك پێش ئێستا فاکتەری تووشبوون بە نەخۆشیو

چارەسەری ئەوسای ناسیوە، ئەم گەشتە بە کاری نوژداری میللیدا بەلگەیەکی حاشا هەڵنەگرە، بۆ زیاتر چوونە ناو دونیای تۆژینەوەو لێکۆڵینەوە ئەنترۆپۆلۆجییە پزیشکییەکانەوە، بۆ سەرخستنی ئەو مەبەستانەی کە لەم بوارە زانستیەدا هێشتا لە قۆناغی (گاگۆڵکێ) کردندایە، لە کۆمەڵگەی ئێمەدا لە کاتێکدا گرنگی بەو بوارانەی تر ئەدات کە هیچ پەیوەندییەکی بەو ئامانجانەوە نییە کە ئێمە ئەمانەوێ.

پەراوێزەکان:

١-د. حنا، نبيل صبحي: الاتجاهات التقليدية والحديثة في الانثروبولوجيا الاجتماعية، دار المعرفة الجامعية الاسكندرية- مصر ١٩٨٥، ص٢٧.

٢-د. حنا، نبيل صبحي: الانثروبولوجيا الطبية وخدمة قضايا الصحة والمرض- مصر.

Caudill, william: Applied Anthropology in -٣
.medicin
In)Anthropology Today, (ed), kroeper Al)
.chicago 1953. p 771

4-Reading, Hugo. F: Adictionary of the social sciences london 1978. p 18. 19.

٥-د. حنا، نبيل صبحي: الاتجاهات الحديثة مصدر سابق ص ٢٧.

٦-هەمان سەرچاوە.

٧-د. النوري، قيس: المدخل الى علم الانسان، دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل ١٩٨٢ ص ٢٩٨-٢٩٩.

٨-د. حنا، نبيل صبحي- المصدر السابق ٢٤٣-٢٤٤.

٩-دەمـــــارگیری: پەشـــــێوییەکی وەزیفییــــــە، سەرچاوەکەی دەروونییـە، تووشـی گۆنەنـدامی دەمار دێـت لـە مرۆڤـدا، زاناکـانی شـیکردنەوەی دەروونــی وەکـــو دیـــاردەی زۆرانبـــازیی نـــاوەوەی مرۆڤـــەکان لێدەکـەن کـە لـە ئـەنجامیَ داڕووخـانی یـەکێك لـە هانـدەرە غەریزییـە بنەڕەتییەکانـەوە، تـووش دێـت. موسوعة علم النفس، ص ٢٠٧.

١٠-زەینی: Psychosis: پەشێوییەکی زەینییە، هێزە ئەقڵییـەکان لـە مرۆڤـدا دەشـێوێن، بەمـەش تووشـی پەککەوتنێکی سەرتاسەری بەردەوام دەبێت، لە واقـع یـــان لـــە شـــتەکانی دەوروبـــەری تێناگـــاو لائـــەدات ڕەفتارەکـانی زۆر ترسـناك دەبـن و کەسـێتی لەدەسـت ئەدات.

١١-سایکۆپاثی یان نەخۆشی کەسێتی Psychopathy نەخۆشـیەکی دەروونـــی تایبەتـــە، بـــەڵام سرووشـــتی نەخۆشییەکەی دیاریکراو نییە، زۆرجار لـە ئـەنجامی کەمتەرخەمی لە دۆزینـەوەی چارەسـەری گونجـاو بـۆ کێشـە دەروونیـەکان، نەکەوێتـەوە. کـە نـەخۆش بـە دەسـتیەوە گرفتـارە بێنـەوەی تێکچـوونێکی دەروونـی ڕوونی لەگەڵدا بێت. هەمان سەرچاوە لا ١٦٠.

١٢-سـايكۆماتيك: Psychomatic يـان دەروونـى-جەستەيى، بە پەيوەنـدى نێـوان ديـاردە سـايكۆلۆژى و بـارە جەسـتەييەكان ئـەوترێ، لـە ئـەنجامى كـارلێكى نێوان دياردە جەستەيى و دەروونيەكانەوە سەرچاوەى گرتووە. هەمان سەرچاوە لا ٢١٧.

١٣-د. ابراهيم عبدالستار- العلاج النفسي الحديث قوة للانسان- الطبعة الثانية، القاهرة ١٩٨٣ ص ٤٢-٤٣.

١٤-هەمان سەرچاوە ص ٣٥.

١٥-د. يونس، انتصار، السلوك الانسانى، دار المعارف بمصر- القاهرة ١٩٧٤ ص ٢٦٤-٢٦٥.

١٦-د. اسماعيل قباري محمد، علم الاجتماع الثقافي- مشكلات الشخصية في البناء الاجتماعي- مصر ١٩٨٢. ص ٥٢٢-٥٢٣.

١٧-د. النوري، قيس، طبيعة المجتمع البشري في ضوء الانثروبولوجيا الاجتماعية، الجزء الثاني مطبعة الاداب- النجف الاشرف- ١٩٧٢ ص ٢٨٢.

١٨-هەروەكو بەسەر هينديية سورەكاندا هاتووە لە دەشـتە مەزنـەكانى ئـەمريكا، لـە ئـەنجامى بـێ سـەرو شوێن بوونى گامێش گـەلى كێـوى كـە لەسـەر دەسـتى خـەلكى شـارەكە (سـپى پێسـتە داگيركـەرەكان)

لــــەناوبران کـــاتێ ئـــەو کەســـانە لـــە حاڵـــەتی کەمتەرخەمیو نالوودە بوون بە مـەیو کهولو مـادە سڕکەرەکان.

د. النوري هەمان سەرچاوەی پێشوو لا ٤٠٢.

١٩-کلایــد کلاکهــون، الانســان فی المــرآة ترجمــة د. شاکر مصـطفی سـلیم، المکتبـة الاهلیـة بغـداد ١٩٦٤ ص ٢٧٧.

٢٠-ئـــــەم نەخۆشـــــییە پێـــــی دەڵـــــێن Amok پەشێوییەکی زەینییە تووشـی تاکـەکانی هەنـدێ لـە گـەلانی سـەرەتایی دەبـێ، بـە تایبـەتی لـە مـەلایۆ و فلیـپین بـە هـۆی کێشـەو تەنگـژەکانی ژیانـەوە، بـە خەمۆکیو خۆخواردنەوە دەستپێدەکات بۆ ماوەیەکی درێژخایـەن. ئـەنجا زیـاد دەکـاو دەچـێتە قۆنـاغێکی ترسـناکترەوە، نـەخۆش هـەوڵی ئـەوە ئـەدات هـەر کەسێکی تووشبێ بیکوژێ بـە بـێ جیاوازی، بـە هـۆی لە دەستدانی تواناکانی کۆئەندامی دەمـارەوە، قـاموس الانثروبولوجیا ص ٤٨.

٢١-بــەم نەخۆشــییە دەوتــرێ وینــدیگۆ windigo نەخۆشــەکانی تووشــی خــەوزڕان دەبــێ خــواردنی پێنـاخورێ، هەسـت بـە تـەنیایی دەکـات، هەنـدێکیان

ئەگەنە ڕادەی دەستوەشاندن لە تاکەکانی خێزان‌و کۆمەڵگەکەیان، یان بە زیندوویتی گۆشتەکەیان دەخوات.

٢٢-هستریای جەمسەری باکوری Arectic Hysteria جۆرێکە لە ڕەفتاری هستیری لە شێتی دەچێ، تاکەکانی خەڵکی باکوری سیبەریا، بە هۆی ساردی کەش‌و هەواوە تووشی دەبن، لەگەڵ ژیانی سەخت‌و شەش مانگك لە تاریکیدا بە بەردەوامی، دانیشتوانی ناوچەکە پێیان وایە فاکتەرو بارودۆخی دیاریکراو نەبێتە هۆی ئەم نەخۆشییە..

قاموس الانثروبولوجيا ص ٦٤.

٢٣-حاڵەتەکانی پەشێوی ئەقڵییە هەڵچوون‌و ڕەفتاری سەیری لێدەبینی، هەر لە حاڵەتی هاری سەگ دەچێ.

٢٤-شیزوفرینیا Schizophrenia پەشێوییەکی ئەقڵییە بە لێکداوەشان‌و شیبوونەوەی پرۆسە فکری‌و هەستیاری‌و سۆزمەندییەکانەوە جیادەکرێتەوە، کاتێ تووشی دەبەنگی‌و هەڵچوون دەبێ.

موسوعة علم النفس ص ٢٣٧.

٢٥-هەڵچوونەکان لە ئەنجامی بەرکەوتنی تاکەکان بە هەلومەرجێك دێت کە هێزە هاندەرەکانی تێربوونی غەریزە شەڕەنگێزی لە ململانێدایە لەگەڵ هێزە بەرهەڵستکارەکانی بەدەستهێنانی ئەو تێربوونە. ڕاڤەکردنی دکتۆر سلیم.

٢٦-د. اسماعیل، قباری محمد، هەمان سەرچاوە ص ٥٢٢-٥٢٣.

٢٧-وشەی ئەپیدمۆلۆجی واتە زانستی دەردەکانی.

٢٨-د. الدباغ فخري، اصول الطب النفسي، الطبعة الثانية، مؤسسة دار الكتب جامعة الموصل ١٩٧٧ ص ٨٣-٨٥.

٢٩-د. سليم شاكر مصطفى، قاموس الانثروبولوجيا جامعة الكويت، ١٩٨١ ص ٧٣٩.

٣٠-هستریا Hysteria، دەمارگیرییەکە توانایەکی توندوتیژ ئەداتە مرۆڤ، بەرەو ئیحاو وەرگەڕانی ئینفعالی دەبا تووشی لاوازی بارگە ویژدانیەکانی دەکا هەروەها ناخی شعورو سۆزداریی لێکهەڵدەوەشێ، ئەم نەخۆشییە لە ئەنجامی زۆرانبازی نێوان زەینی بە ئاگاو حەزە چەپێنراوە ناهەستییەکانەوە، دروست دەبێ، ئەم چەپاندنە ئەبێتە هۆی دەرکەوتنی نیشانەی ڕازیکردنی حەزە شاراوەکان، نیشانەی

هستیری لەگەڵ ئەوەی تووشی لادان بووە، لە هەمان کاتدا جووڵە، دەروون، لەش تووشی حاڵەتی سەیر دەکات.

موسوعة علم النفس ص ٢٢٦

٣١-د. النوري، الحضارة والشخصية مصدر سابق ص ١٨٧-١٩٢.

٣٢-کاری بە کۆمەڵو هەرەوەزیو خۆکردە لەم جۆرە هەڵچوونەدا دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری دەروونی، چونکە ئەم بوارانە لە هۆیەکانی دڵنەواییو حەسانەوەی دەروونیە تاکو ئەو چەپاندنە دەروونییەی یەخەی گرتووە، بۆ تاوێکیش بێت لە کۆڵ بێتەوە.

٣٣-پارانۆیا Paranoia ئەم پەشێوییە بەوە ئەناسرێتەوە وەهمو وڕێنە سەری لێئەکا لە ئەنجامی چەوساندنەوە یان گەورەبوونەوە، گەشە ئەکا ئەم وەهمو خەیاڵانە مۆرکێکی نەخۆشی دەروونی وەردەگرێ، ئەشێ توشی گرێی چەوساندنەوە بووبێ، یان خۆی لا گەورە بۆتەوە کە توانای گەیشتن بە خودای گەورەی هەیە، یان نوێنەری چارەسەرکردنی هەموو کێشەکانی جیهانە.

٣٤-خەمۆكیو دلگرانی Depression مرۆڤ لای خۆیەوە خۆی بە كەمتەرخەمو نەتواناو بێ دەسەڵاتو نائومێد ئەزانێ، ئەم بارە دەروونییە هەندێ جار چالاكیی دەروونیو جەستەیی پەك دەخات.

٣٤-هەمان سەرچاوە.

٣٥-كاشدان، شیلدون، علم نفس الشواذ، ط٢ ترجمة د. احمد عبدالعزیز سلامة، دار الشروق، القاهرة، ١٩٨٤ ص ١٤٨-١٤٩.

٣٦-هالویل Hallowell, Alfred ئەنثروپۆلۆجییەكی ئەمەریكییە لەدایكبوی ١٨٩٢ پسپۆڕی تۆژینەوەكانی كەلتوورو كەسێتییە، هیندیو ئەمەریكییەكانو رێكخستنی باری كۆمەلایەتیە.

٣٧-كلاكهون، كلاید، الانسان فی المرآة ص ٤٩-٥٠.

٣٨-هولتكرانس، ایكە، قاموس مصطلحات الانثروبولوجیا او الفلكلور. ترجمة د. محمد الجوهري، د. حسن الشامي، دار المعارف مصر، ١٩٧٢ ص ٢٤٧.

٣٩ د. نور، محمد عبدالمنعم، الخدمة الاجتماعية الطبية والتأهيل، مكتبة القاهرة- القاهرة الحديثة، القاهرة ١٩٧٢ ص ٢٧.

٤٠-د. بدوي، احمد زكي، معجم العلوم الاجتماعية، مكتبة لبنان، بيروت ١٩٧٨ ص ٢٣٨.

٤١-د. حنا نبيل صبحي، الانثروبولوجيا الطبية وخدمة قضايا الصحة والمرض في مصر (في) د. محمد الجوهري (اشراف) الكتاب السنوي لعلم الاجتماع العدد الثالث دار المعارف، القاهرة، ١٩٨٢ ص ٧٨-٧٩.

٤٢-هەمان سەرچاوە، ل ٨٥.

٤٣-فلانز، مانفريد (و) هنريش كيوب، نظرة اجتماعية الى مفاهيم المرضى، ترجمة امين محمود الشريف (في) المجلة الدولية للعلوم الاجتماعية، العدد ١٩٧٨/٣٢ مركز مطبوعات اليونسكو، القاهرة، ص ٢٢.

٤٤- Caudil, William, Applied Anthropology in midicine (in) kroeber Al (ed) chicago, 1953 p, 772, 777.

٤٥-فلانز مانفريد وزميله، مصدر سابق ص ٣٠.

٤٦-لای کۆمەڵناسەکان بە کۆمەڵایەتیبوونی نەخۆشی لێکدەدرێتەوە.

٤٧ د. حنا نبيل صبحي، مصدر سابق ص ٨٢.

٤٨-د. محجـــوب، محمـــــد عبـــــدة، الــــدلالات الانثروبولوجية لبعض عناصر التراث الشعبي، مجلة المأثورات الشعبية، العدد ٦/١٩٨٧، الدوحة ص ٣٠.

٤٩-ف. م ص ٣٢.

٥٠-د. حنا نبيل صبحي- مصدر سابق ص ٧٧.

٥١-د. ســـــليم شـــــاكر مصـــــطفى، قـــــاموس الانثروبولوجيا، جامعة كويت، الكويت ١٩٨١ ص ٦١٧.

٥٢-د. النوري، قيس، الحضارة والشخصية، مصدر سابق ص ١٩٩-٢٠٢.

٥٣-هەڵکشـــان Sublimation زاراوەیەکـــە فرۆیـــد دایهێناوە وەکو بەڵگەیەك لەسەر پرۆسێسی گۆڕینی هێـــزی حـــەزە چـــەپێنراوەکان (المکبوتـــە) و بەتاڵکردنـــەوەی لـــەو بوارانـــەی تێـــردا کـــە بـــاری کۆمەڵایەتیو دابونەریتەکان ڕێگەی پێدەدەن، وەکو گۆڕینی حەزی سێکسی بۆ حەزی هونەریو گۆڕینی هێـــزی ڕەمـــەکی (غـــەریزی) لـــە پێنـــاو ئامانجـــە کۆمەڵایەتییەکانـــدا وەکـــو گرنگیـــدان بـــە هونـــەرو ئـــەدەبو مومارەســـەکردنیان، هـــەمان سەرچـــاوە د. بدوی، احمد زکی لا ٤١٢.

٥٤-دامـەزراوە کۆمەڵایەتییـەکان Social institution زاراوەیەکە، کۆمەڵگە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی نێوان

تاکەکان لە پایە جیاوازەکاندا، بە کاری دێنێ. ئەویش ڕێگەی بیرکردنـەوەو کـاری پێشووە لـە سـەرهەڵدان و دروسـتبوونیەوە لـەنێو تاکەکانـدا، کـە کۆمەڵگـە ئـەیخولقێنێ و تاکـەکان پێـڕەوی دەکـەن و ملکەچـین و دەسـتی پێـوە دەگـرن چـونکە ڕاگـری کەلـەپوری کۆمەڵایەتییانە، هەر لـەو دەروازەیەشـەوە سیسـتەمی هاوسەرێتی و پەروەردەو فێرکـردن و یاسـاو ئـابووری.. تاد. ڕێکدەخرێ.

-هەمان سەرچاوە لا ٢٢٠.

٥٥-خودی باڵا یان ویژدان Super- eqo:

لایەنێکی پێکهاتەی کەسێتییە کە لە خود (یـان مـن)ەوە سـەرهەڵئەدا، هێـزە خولقێنـەرە چـەپێنراوەکانی تێـدا بەرجەسـتە بـووە، تـاك لـە منداڵییەوە لەگەڵ هەڵگری پێودانگەکان بـە تایبـەتی دایـك و بـاوکی، دەسـتەملان بـووە، خـودی بـاڵا وەکـو ڕەقیبێکـی نـاخ کاردەکـات هەرچـۆن پێشـتر هـەڵگری پێودانگەکان کاریان کردووە.

-هەمان سەرچاوە لا ٤١٥.

٥٦-د حنـا نبیـل صـبحی: الانثروبولوجیـا الطبیـة وخدمة قضایا الصحة والمرض في مصـر (في) د. محمـد الجـوهري (اشـراف) الكتـاب السـنوي لعلـم الاجتمـاع.

العدد الثالث، دار المعارف، القاهرة، اكتوبر ١٩٨٢ ص ٨٥.

٥٧-ن. م.

٥٨-ئاراستە- ئاراستەکان Attitude: حاڵەتێکە لە ئامادەگی دەروونیو دەمارگیری لە میانەیدا شارەزاییو کارامەیی تاك رێکدەخرێ، کارتێکردنێکی ئاراستەیی یان دینامی هەیە لە بەرپەرچدانەوەی تاك بۆ هەموو هەڵوێستو بابەتەکان، کە ئەم وەڵامدانەوەیە ئەوروژێنن، بڕوانە د. احمد زکی، معجم مصطلحات العلوم الاجتماعية، مكتبة لبنان، بيروت ١٩٧٧، ص ٣٠.

٥٩- د. حنا، نبيل صبحى- المصدر السابق ص ٧٧.

60-(Candil, William: Applied Anthropology in medicine, Anthropology today, Kroeber. A. L. C.ED) Chicago, 1953 p. 772.

٦١-كلاكهون، كلايد، الانسان في المرآة، ترجمة د. شاكر مصطفى سليم، بغداد ١٩٦٤ ص ٤٩.

٦٢-البكرى، د. حازم، العقاقير الشعبية والادوية العطارية، مجلة التراث الشعبي، بغداد العدد ٩-١٩٨١/١٠ ص ١٠٥.

٦٣-دونیابینی World view: یان ئەوارینی سەرتاپاگیری بە جیهاندا World out look

هەرچی سیستەمو کۆمەڵگە هەیە دەگرێتە خۆ، وەکو لە دیدی تاكو کۆمەڵەوە، تەماشا دەکرێ ئەویش لە میانەی ڕیتمی بەهاو پراکتیزە کردنی ئەم تیۆرانە لە میانەی ڕەوشتو ئاراستە گونجاوەکانەوە.

بڕوانە: بدوي د. احمد زكي- هەمان سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٤٦.

٦٤-فلانز، ما. نغريدو زميله: نظرة اجتماعية الى مفاهيم المرض، ترجمة امين محمود الشريف، المجلة الدولية للعلوم الاجتماعية، مركز مطبوعات اليونسكو، االقاهرة، العدد ٣٢/ ١٩٧٨ ص ٢٢.

٦٥-البكري، د. حازم مصدر سابق ص ١٠٥.

٦٦-تەربەنە (التربنة) کردنەوەی کونێکی خڕە لە کەللەسەردا، پاشماوەی ئێسكو پروسك لە تۆژینەوە شوێنەوار ناسییەکانو ئەنترۆپۆلۆجییەکاندا، ئەم پرۆسێسە زیاتر ڕوون دەکاتەوە.

٦٧-غربال- محمد شفيق (اشراف): الموسوعة العربية الميسرة، ط٢، دار الشعب، القاهرة ١٩٧٢ ص ١٤٩-١٥٠.

٦٨- Reading, Hugo. F: Adictionary of the social sciences london, 1978 p. 211.

٦٩-حنا، د. نبيل صبحي: مصدر سابق، ص ٤٦.

٧٠-هەمان سەرچاوە، لا ٤٠.

٧١-سليم، د. شاكر مصطفى: قاموس الانثروبولوجيا، جامعه الكويت، ص ٣٦١-٣٦٢.

٧٢-حنا، د. نبيل صبحي: مصدر سابق ص ٤٠.

73-Candill, william: op. cit. p. 774

74- I bid, p. 773.

٧٥-دکتۆر نبيل صبحي حنا، پێی وایە گۆڕانکارییەکان لە بیروباوەڕی کۆمەڵەوە، ئەوەی پەیوەندی بە سروشتو هۆکانی نەخۆشییەوە هەیە، سەرچاوەی گرتووە.

٧٦-حنا، نبيل صبحى: مصدر سابق ص ٤٧.

٧٧-نفس المصدر ص ٤٧.

78-Candill william: op. cit. pp. 771-772.

٧٩-الخولي، د. حسن: الريف والمدينة في مجتمعات العالم الثالث، دار المعارف، القاهرة ٩٨٢ ص ١٩٥.

٨٠-الراسن: ڕووەکێکی ساڵانەی قەد کورتە، گەڵاکانی وردو بچووکن، ڕەگێکی یاقوتی بۆنخۆشی هەیە، تامی تیژە، لە گۆندا بۆ چارەسەری نەخۆشییە جۆراوجۆرەکان بەکاریان هێناوە.

٨١-البكري، د. حازم: مصدر سابق، ص ١٠٦.

٨٢-شتراوس، كلودليفي: مقالات في الاناسة، اختارها ونقلها الى العربية. د. حسن قبيس دار التنوير للطباعة والنشر، بيروت ١٩٨٢ ص ٣٠.

٨٣-الجوهري، د. محمد محمود: مظاهر التغير مجتمع غرب اسوان، مطبعة جامعة القاهرة ١٩٧٥ ص ١٥٤.

٨٤-نفس المصدر. ص ١٥٥.

٨٥-الزنجور: ماسی درێژی شێوه لاکێش‌و زار گەورەیە.

٨٦-سپیلك (البيوضة) ماسییەکە لە ڕووباردا دەژی.

٨٧-شتراوس، كلود ليفی: مصدر سابق ص ٢١.

نموونەی زۆرو بەرفرەوان لەم بارەیەوە هەیە، تەنها بۆ بەڵگە ئەوەندەمان لێیهەڵبژارد.

٨٨-ئەم چەمکە پێناسەیەکی خوازراوە لە چەند برگەیەکدایە. چونکە یەکەیەکی کۆك بۆ پێناسەی پزیشکی میللی نییە.

٨٩-الخولی، د. حسن/ مصدر سابق، ص ١٥٩.

٩٠-نفس المصدر، ص ١٦٣.

٩١-الجوهري، د. محمد محمود، مصدر سابق، ص ١٥٥.

٩٢-نفس المصدر: ص ١٥٦-١٥٧.

٩٣-سليم، د. شاكر مصطفى: مصدر سابق ص ٦١٨.

٩٤-العاني، عبدالعزيز: المدينة المزقة- دراسة ميدانية فولكلورية لمدينة عنة- دائرة الشؤون الثقافية والنشر، بغداد ١٩٨٥ ص ٢٢٨.

٩٥-سليم، د. شاكر مصطفى: مصدر سابق ص ٥٩٧.

٩٦-(نيشان) لاي ساداتەكانى عێراقو هەندێ كۆمەڵگەى عەرەبى ئيسلامى، بە پێى مەزهەبى شيعە، هێزو تواناى (مانا)يە، يان شێوەيەك لە شێوەكانيەتى.

٩٧-النوري: د. قيس: الأساطير وعلم الاجناس، دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل ١٩٨١ ص ١٦٣.

٩٨-بدوي، د. احمد زكي، مصدر سابق ص ١٥٩.

٩٩-الحجية، عزيز جاسم، بغداديات، الجزء الخامس، دار الرشيد، ١٩٨١ ص ٢٠٧.

١٠٠-بدوي، احمد زكي، مصدر سابق، ص ٥٧.

١٠١-سليم، د. شاكر مصطفى: مصدر سابق ص ٩١٤.

١٠٢-غربال، محمد شفيق: مصدر سابق، ص ٥٣٤.

١٠٣-العاني، عبدالعزيز: مصدر سابق، ص ٢٥٤-٢٥٥.

١٠٤محجوب، د. محمد عبدة: الدلالات الانثروبولوجية لبعض عناصر التراث الشعبي، مجلة المأثورات الشعبية، الدوحة، العدد السادس ١٩٨٧ ص ٢٧-٢٨.

١٠٥-سليم، د. شاكر مصطفى: مصدر سابق ص ٤٧٠.

١٠٦-الجوهري د. محمد محمود، مصدر سابق ص ٥٦=٥٧.

١٠٧-ابن خلدون، عبدالرحمن: مقدمة ابن خلدون، دار العلم، بيروت، د. ت ص ٣٩١.

١٠٨-المصدر نفسه، ص ٣٩٠.

١٠٩-زیادە ڕۆییمان کردووە ئەگەر کۆمەڵگە کۆچەرو شوانکارەکان لە تواناکانی چارەسەرییان، دامالین، چونکە ئەم کۆمەڵانە کەرەستەی خۆیان هەیە، بەڵام تۆژەرەوەو بەهرەمەندان، ئەوان بە دوای بارودۆخی تەندروستیی کۆمەڵگەکانماندا ویڵن‌و دمیانەوێ بەو پێوەرەی خۆیان بەراوردکاری تواناو کەرەستەکان بکەن، بێ ئەوەی ڕەچاوی سیاقە کەلتووری‌و کۆمەڵایەتی‌و ئیکۆلۆجییەکە بکەن.

١١٠-انظر، البرازي، د. نوري خليل: البداوة والاستقرار في العراق، معهد البحوث والدراسات العربية، جامعة الدول العربية- ١٩٦٩، ص ١٧١-١٧٢.

١١١-هـدو، حميـد مجيـد، لمحـات عـابرة في الطـب الشـعبي العربـي والتـداوي بالاعشـاب، مجلـة الـتراث الشعبي، بغداد- العدد ١٢/١٩٨١، ص ١٥٠-١٥١.

١١٢-المرزوقي، محمد: مـع البـدو في حلهم ترحـالهم، الدار العربية للكتاب، ليبيا- تونس ١٩٨٤ ص ٢١٦.

١١٣-المصدر نفسه، ص ٢١٩-٢٢١.

١١٤-ينظـر للتفصـيل: بـاجلان ابـراهيم، الطـب الشعبي الكردي، جريدة العـراق، بغداديـة الاعـداد ٣٧١٣ و ٣٧١٩ في ٥ نيسـان ١٩٨٨ و ١٢ نيسـان ١٩٨٨. وايضـا التداوي بالاعشاب والنباتـات الطبيـة، العـدد ٣٦٦٣ في ٧ شباط ١٩٨٨.

١١٥-الجـوهري، د. محمـد محمـود: مصـدر سـابق ص ١٥٣.

١١٦-عيروط، الاب د. هنري حبيب: الفلاحون، ط ٨ ترجمـة محـي الـدين اللبـان وزميلـه، مؤسسـة الحلـبي وشركاه للنشر والتوزيع- القاهرة ١٩٦٨ ص ٢٤٩.

١١٧-المصدر نفسه، ص ٢٥١.

١١٨-ينظر:

Toren, M, D, The use of wild, Growing plants in the Russian folk mendicine P. P. 508-512.

١١٩-الخولي، د. حسن: مصدر سابق، ص ٤١٣.

.Candill, William, op. cit, P.P 773-774-۱۲۰

سەرچاوە: فی الانثروبولوجیا الطبیة، الدکتور مجید حمید عارف، الموسوعة الثقافیة تصدر عن دار الشؤون الثقافیة العامة، بغداد/ ۲۰۰٤

نووسەر لە چەند دێڕێکدا:

*ساڵی ۱۹٤٦ لە قەرەداغ/ سلێمانی لە دایك بووە.

*بەکالۆریۆسی لە مێژوو لە کۆلیژی پەروەردەی زانکۆی بەغدا تەواوکردووە.

*دکتۆرای لە ئەتنۆگرافیا لە ئامۆژگاری ئەتنۆگرافی سەر بە ئەکادیمیای زانستیی سۆڤیەتی مۆسکۆ ۱۹۷۷ هێناوە.

*لە کۆلێجی ئاداب لە زانکۆی سلێمانی مامۆستای کۆمەڵناسی بووە، هەروەها لە کۆلێجی ئادابی زانکۆی بەغداش مامۆستای کۆمەڵناسیو زانستە دەروونییەکان بووە.

*چەند تۆژینەوەیەکی لەم بوارەدا بە زمانەکانی عەرەبیو کوردیو ئینگلیزی، بلاوکردۆتەوە.